

Nakit razvijenog i kasnog srednjeg vijeka u Dalmaciji

Negulić, Anamarija

Master's thesis / Diplomski rad

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:510137>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-01-19**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

zir.nsk.hr

DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJI

Sveučilište u Zadru

Odjel za arheologiju

Diplomski sveučilišni studij arheologije (jednopedmetni)

Anamarija Negulić

**Nakit razvijenog i kasnog srednjeg vijeka u
Dalmaciji**

Diplomski rad

Zadar, 2020.

Sveučilište u Zadru
Odjel za arheologiju
Diplomski sveučilišni studij arheologije (jednopedmetni)

Nakit razvijenog i kasnog srednjeg vijeka u Dalmaciji

Diplomski rad

Student/ica:

Anamarija Negulić

Mentor/ica:

Izv. prof. dr. sc. Karla Gusar

Zadar, 2020.

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Anamarija Negulić**, ovime izjavljujem da je moj **diplomski** rad pod naslovom **Nakit razvijenog i kasnog srednjeg vijeka u Dalmaciji** rezultat mojega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mojega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mojega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 13. listopada 2020.

Sadržaj

1. Uvod.....	1
2. Povijesni okvir	2
3. Historijat istraživanja nakita na području Dalmacije iz razdoblja razvijenog i kasnog srednjeg vijeka.....	7
4. Nakit razvijenog i kasnog srednjeg vijeka u Dalmaciji.....	11
4.1. Nakit za glavu.....	15
4.1.1. Dijademe	15
4.1.2. Naušnice	18
4.1.2.1. Karičice	18
4.1.2.2. Naušnice s tri koljenca	20
4.1.2.3. Trojagodne naušnice	28
4.1.2.3.1. Trojagodne naušnice sa središnjom kruškolikom jagodom.....	39
4.2. Nakit za vrat.....	43
4.2.1. Ogrlice	43
4.3. Nakit za ruke	45
4.3.1. Narukvice	45
4.3.2. Prstenje.....	45
4.3.2.1. Vitice.....	46
4.3.2.2. Prstenje s ukrasima.....	48
4.3.2.2.1. Prstenje s ukrašenom pločicom	48
4.3.2.2.2. Prstenje sa staklenim i kamenim umetkom	51
4.3.2.2.3. Prstenje s plastičnim ukrasom	61
5. Rasprava	62
6. Zaključak	73
Literatura	79

1. Uvod

U radu se donosi pregled nakitnih predmeta zastupljenih unutar grobova, ostava ili kao slučajnih nalaza razvijenog i kasnog srednjeg vijeka (12. – 15. stoljeća) na području Dalmacije koja se rasprostire od Karlobaga na sjeveru do rta Oštro na jugu. Pritom je najveća zabilježena koncentracija na širokom području sjeverne i dijela srednje Dalmacije, omeđeno rijekama Zrmanjom i Cetinom. Također, nalazi nakita koji se obrađuju u radu većinom se pronalaze unutar grobnih cjelina, ostava, a nešto manje kao slučajni nalazi za razliku od nalaza nakita unutar naselja koji zasad još nisu otkriveni. Za dio nakita pohranjenog među zbirkama arheoloških i drugih muzejskih institucija nemamo sačuvanih podataka o mjestu pronalaska i samog konteksta nalaza što je posljedica prvotnih istraživanja vođenih bez sustavne terenske dokumentacije. U novije vrijeme pojedini autori objavljuju sistematizaciju nakitne građe s ciljem rasvjetljavanja problematike, pa i objavu prethodno provedenih istraživanja sačuvanih u dnevnicima po arhivima muzeja.

Od nakita u radu se obrađuju dijademe, naušnice kao najbrojnija skupina, ogrlice, narukvice i prstenje. Među naušnicama kao luksuznim zlatarskim proizvodom ističu se trojagodne naušnice izrađene u tehnici filigrana i granulacije. U sklopu obrade nakita, navest će se i nalazišta u Dalmaciji unutar kojih su evidentirani grobni ili pojedinačni slučajni nalazi nakita pripisani razdoblju od 12. do 15. stoljeća. Nadalje, uz nakit s arheoloških lokaliteta, iznijet će se prikaz nakita zabilježenog u popisima imovine i oporukama dalmatinskih, najčešće zadarskih plemićkih obitelji i šireg građanstva, često korištenog kao zalog. Na osnovu spomena nakita u povijesnim izvorima saznaje se o materijalu korištenom u izradi, tehnikama, ukrasima, ali i vremenu pojave nakita u izvorima. Također, potrebno je naznačiti kako se u radu neće obrađivati metalni dijelovi s odjeće koji mogu imati i dekorativnu, ali prvenstveno funkcionalnu svrhu, primjerice: puceta, razni privjesci, dijelovi pojasa, kopče itd.

2. Povijesni okvir

Godine 1089. umire kralj Zvonimir (1075. – 1089.), a nedugo potom i njegov nasljednik Stjepan II. (1089. – 1091.) što dovodi do propasti dinastije Trpimirovića. Nastalu situaciju, u borbi za krunu, nastoji iskoristiti ugarska dinastija Arpadovića, među ostalim zbog rodbinskih veza sa Zvonimirom koji je oženio Jelenu, sestru kralja Ladislava. Od sredine 11. stoljeća jačaju i novi slojevi društva, župani koji svojim političkim odlukama polako preuzimaju glavnu riječ.¹ Nakon smrti hrvatskog kralja Stjepana II., kao novoizabrani hrvatski kralj od strane naroda i dijela plemstva spominje se Petar Svačić ili Snačić (1093. – 1097.) s prijestolnicom u Kninu te nastavljajući borbu protiv Arpadovića. Ugarski kralj Ladislav zauzima prostor Slavonije, ali ne i gradove u Dalmaciji koji su tada pod bizantskom vlašću. Njegov nasljednik Koloman (1095. – 1116.) 1097. godine šalje iz Panonije vojsku kako bi dočekala normansku princezu Buzilu, no ugarskoj se vojsci na Gvozdu suprotstavlja Petar čiji je otpor bio uzaludan izgubivši bitku, a u konačnici i život kao posljednji samostalni hrvatski kralj.²

Godine 1102. ugarski kralj Koloman zajedno s 12 hrvatskih plemena potpisuje sporazum poznat pod nazivom *Pacta Conventa* u kojem hrvatska plemena prihvaćaju Kolomana kao hrvatskog kralja. Time nestaje samostalnost koju je Hrvatska uživala za vrijeme dinastije hrvatskih narodnih vladara te ulazi u državu s Mađarima. Prema sporazumu, obvezuje se na krunidbu za hrvatsko-dalmatinskog kralja i obnašanje dužnosti sabora u Hrvatskoj. Također, svih 12 potpisnika plemena obvezuje se na vojnu pomoć kralju s 10 konjanika po plemenu. Iste godine, Koloman je okrunjen u Biogradu za hrvatsko-dalmatinskog kralja, a prisegom je osigurao hrvatskom kraljevstvu javna i državna prava. Pritom su Ugarska i Hrvatska imale zajedničkog vladara, ali dva kraljevstva. Ulaskom Kolomana u Zadar 1105. godine započeo je proces osvajanja dalmatinskih gradova. Isprva su se Zadranjci odupirali, no obećavši im prijašnje privilegije te uz nagovor trogirskog biskupa Ivana, Zadranjci prihvaćaju Kolomana za kralja. Pozitivnu ulogu u njegovom prihvaćanju za kralja odigrale su i zadarske benediktinke kojima je Koloman dao sagraditi zvonik samostanske crkve sv. Marije. Pod vijencem koji odjeljuje prizemlje od prvog kata zvonika nalazi se posvetni natpis u kojem se, osim imena Kolomana, spominje i godina gradnje. Nakon Zadra, Kolomana za kralja priznaju dalmatinski gradovi Šibenik, Trogir, Split i dr. Za

¹ T. RAUKAR, 1997., 57.

² T. RAUKAR, 1997., 58-59; F. ŠIŠIĆ, 2004., 152-153.

vrijeme Kolomanove vlasti, gradovi u Dalmaciji čvršće su bili povezani uz Ugarsko kraljevstvo.³

Krajem Kolomanove vlasti, Venecija pod vodstvom dužda Ordelafa Faledra kreće u vraćanje prethodno izgubljenih dalmatinskih gradova. Međutim, dio Dalmacije, za neko vrijeme, doći će pod vlast bizantske dinastije Komnena koji kreću s politikom vraćanja nekadašnjih teritorija. U namjeni da se riješe mletačke vlasti, Zadar iskorištava smrt bizantskog cara Emanuela Komnena podižući pobunu iz koje izlaze kao pobjednici. Tim činom Zadar i drugi gradovi u Dalmaciji 1180. godine prihvaćaju Belu III. kao ugarsko-hrvatskog kralja, odnosno ponovno ulaze u sastav ugarsko-hrvatskog kraljevstva.⁴ No, situacija se mijenja 1202. godine kada Venecija koristi četvrti križarski rat za ponovno osvajanje Zadra. Unatoč papinoj zabrani, križari pod vodstvom Henrika Dandola u zamjenu za neplaćanje brodova osvajaju Zadar za Mlečane.⁵ U obranu Zadra umjesto ugarskog kralja Emerika dolazi sidraški knez Domald koji postaje zadarskim knezom 1204. godine te vidjevši da ne dobivaju pomoć od kralja Emerika, Zadranjani se pokoravaju Mlecima.⁶

U 14. stoljeću dolazi do uspona vlastele koja često svojim političkim djelovanjem ujedinjuje kontinentalni dio s Jadranom. Jedna od poznatijih obitelji su Šubići na čelu s knezom Grgurom, smješteni u zaleđu Zadra i Šibenika. Nakon smrti oca, na vlast dolazi Pavao I. (1245. – 1312.) za čije je vladavine moć bribiraca na vrhuncu. Godine 1272. Pavao je odabran za trogirskog potestata, dok sljedeće godine postaje splitski knez i pomoćnik glavnog primorskog bana, što ga u konačnici dovodi i do titule bana. Krajem 13. i na početku 14. stoljeća Pavao zajedno s braćom širi vlast i na susjednu Bosnu, a nakon stradavanja brata Mladena u Bosni, Pavao uzima naslov ban Hrvatske i gospodar Bosne.⁷

Godine 1301. na vlast dolazi nova dinastija Anževinaca, kada Pavao zajedno s bratom Jurjem (umire 1303. godine) na prijestolje dovodi kralja Karla I. Roberta iz Napulja (1301. – 1342.) čiji je glavni cilj jačanje kraljevske vlasti. Početkom 1311. godine dolazi do ponovne pobune u Zadru, mletački knez bježi, a Mladen II. ulazi u Zadar uzimajući titulu *princeps Dalmacie*. Godine 1312. umire Pavao, a nasljeđuje ga sin Mladen II. Nastalu situaciju koristi Venecija kako bi povratila vlast nad dalmatinskim gradovima te povodom toga u rujnu 1313.

³ N. JAKŠIĆ, 1998., 269-275; F. ŠIŠIĆ, 2004., 154-155, 172.

⁴ T. RAUKAR, 1997., 65-66.

⁵ T. RAUKAR, 1997., 66.

⁶ F. ŠIŠIĆ, 2004., 188.

⁷ T. RAUKAR, 1997., 66-73.

godine Zadar zauzimaju Mlečani. Priklanjanje ideji o jakoj kraljevskoj vlasti značilo je i uklanjanje svih protivnika u redovima feudalne vlastele koji bi mogli osporiti kraljevsku vlast, što se ujedno odnosilo na Šubiće. U toj namjeri, Karlo se okreće protiv Mladena II., a u tom pothvatu pridružuju mu se hrvatski, bosanski i slavonski velikaši, dok je na strani Mladena II. jedino brat Juraj II. Stoga, u bitci kod Blizne 1322. godine Mladen II. biva poražen od strane ugarsko-hrvatskog kralja Karla Roberta i njegovih saveznika. Događajem nije dobiveno ništa; s jedne strane Karlo nije mogao prijeći na Jadran jer utvrdu Knin čuva knez Nelipac, a s druge strane Šubići nisu u potpunosti uklonjeni i dalje vladaju važnim utvrdama Bribirom, Klisom i Ostrovicom, samo što im je samostalna djelatnost onemogućena. Kao glavni pobjednik iz cijelog događaja izlazi Venecija kojoj je omogućeno veće širenje na Jadranu te mletačku vlast redom priznavaju gradovi Trogir, Šibenik, Split i Nin.⁸

Nakon smrti Karla Roberta, na ugarsko-hrvatsko prijestolje dolazi njegov sin Ludovik (1342. – 1382.) koji koristi smrt kneza Nelipca i 1345. godine osvaja utvrdu Knin. U međuvremenu, saznajući za kraljev dolazak Zadar diže pobunu, a kralj Ludovik im obeća veliku vojsku i potporu. Unatoč poduhvatu kralja Ludovika koji je u ljeto 1346. godine potučen pred Zadrom, zbog teškog stanja Zadar se ipak odluči predati Veneciji, uz potpisano primirje Venecije i Ludovika 1348. godine. Uslijed bitke, Ludovik postiže dogovor s bibrirskim knezovima te 1347. godine Juraj, Pavlov sin, prepušta Ostrovicu Ludoviku u zamjenu za Zrinj čime prestaje vladavina hrvatskih velikaša i ponovno uspostavlja kraljevsku vlast. Povodom isteka primirja te osvajanja grada Skradina, Ludovik odluči započeti rat protiv Mlečana za osvajanje Dalmacije i njenih otoka. Smrću Mladena III., vladara Klisa, Ludovik zauzima i Klis, a s područja Ostrovica – Knin – Klis nadgledao je mletačke posjede i krenuo dalje u osvajanje Dalmacije. Međutim, jedan dio bitke vodio se i na talijanskom tlu s ciljem pritiska mletačkih snaga. Rezultat toga je da Venecija pristaje na sklapanje mira 1358. godine u sakristiji crkve sv. Frane u Zadru te se odriče svih dalmatinskih gradova i otoka, a potrajat će sve do smrti Ludovika kada će za vladavine drugih ugarsko-hrvatskih kraljeva Venecija polako vraćati oduzeta joj područja.⁹

Poslije smrti kralja Ludovika, na ugarsko-hrvatsko prijestolje dolazi njegova maloljetna kćer Marija umjesto koje stvarnu vlast ima njena majka Elizabeta. Potaknut događajem, bosanski kralj Stjepan Tvrtko I. započinje s ciljem pripojenja dalmatinskih gradova Bosni te

⁸ N. KLAJČIĆ, 1976., 424-428; T. RAUKAR, 1997., 74-78.

⁹ N. KLAJČIĆ, 1976., 618-624; T. RAUKAR, 1997., 79- 80; F. ŠIŠIĆ, 2004., 216-217; M. BRKOVIĆ, 2008., 72-73.

šalje poslanike u Dalmaciju, među njima i Zadar. No, pozivu se odaziva jedino vranski prior Ivan od Paližne, dok Zadar ostaje vjeran kraljici. Prilikom kraljičinog posjeta Dalmaciji vranski prior Ivan od Paližne pokreće bunu izražavajući na taj način nezadovoljstvo trenutnom vlašću, a potom ga kraljica kažnjava oduzimanjem dužnosti vranskog priora i posjeda. Godine 1385. pobunjenici kao protukralja postavljaju Karla Dračkog za čije vrijeme Ivan od Paližne postaje hrvatsko-slavonsko-dalmatinski ban. Međutim, unutar godine dana Karlo Drački umire, a pobunjenici zahtijevaju da na prijestolje dođe Karlov sin, Ladislav Napuljski. Sukobi između pristaša ugarskog dvora i pobunjenika se nastavljaju te pobunjenici u zasjedi zarobljavaju kraljicu i majku Elizabetu koja umire u Novigradu.¹⁰ Saznavši za događaje, Žigmund (muž kraljice Marije) odlazi u Ugarsku gdje ga odani velikaši proglašavaju, a potom i krune za kralja u Biogradu. Upravo iz Biograda, Žigmund kreće u oslobođenje kraljice Marije, a sam Ivan od Paližne zbog opsade i oskudice hranom bio je prisiljen pustiti kraljicu. U borbi protiv vlasti Žigmunda, Ivan od Paližne priključuje se bosanskom kralju Tvrtku I. te zajedno 1389. godine provaljuju i pljačkaju zadarsko zaleđe kojima u pomoć pristiže krčki knez Frankopan. Sama bitka odigrala se pred Vranom u kojoj ranjeni Paližna umire od posljedica ozljede.¹¹ Unatoč turskim provalama i pobjedama Žigmunda, Tvrtko I. nastavlja osvajanje Hrvatske i Dalmacije pa se 1390. godine proglašava kraljem Hrvatske i Dalmacije, ali ne uspijeva utvrditi vlast jer umire iduće godine. Međutim, bosanske vojvode, odlučne u svom naumu, ne priznaju Žigmunda za kralja, već na prijestolje izabiru Stjepana Ostoju te bosanski dvor na čelu s vojvodom Hrvojem Vukčićem Hrvatinićem podržava stranu Ladislava Napuljskog. Prilikom Žigmundova zarobljavanja, Hrvoje zahtijeva od dalmatinskih gradova priznavanje Ladislava za kralja što su i učinili gradovi Trogir, Šibenik, Zadar i Vrana. Godine 1403. Ladislav Napuljski okrunjen je u Zadru za kralja, da bi po njegovu odlasku u Napulj Hrvoja imenovao glavnim namjesnikom i splitskim hercegom. Uvidjevši da ne može sam protiv Bosne, Hrvatske i Dalmacije, Žigmund pokreće „križarsku vojnu“ pod izlikom postojanja patarena i heretika na tim prostorima, povodom čega Hrvoje priznaje Žigmunda za ugarsko-hrvatskog kralja. Međutim, Ladislav Napuljski 1409. godine odlučuje se na prodaju Dalmacije i njenih otoka Mlečanima za 100 000 dukata, omogućivši Veneciji zaposjedanje Dalmacije sve do njene propasti.¹² Pregovori između Žigmunda i dužda rezultirali su izbijanjem rata 1412. godine, jednim dijelom vođenim u Dalmaciji, u kojem

¹⁰ N. KLAIĆ, 1976., 653-661.; T. RAUKAR et al, 1987., 30.; LJ. ANDRIJANIĆ, 2008., 250-251.

¹¹ F. ŠIŠIĆ, 2004., 223-226; LJ. ANDRIJANIĆ, 2008., 251-254.

¹² T. RAUKAR et al., 1987., 30-31; T. RAUKAR, 1997., 85-86; F. ŠIŠIĆ, 2004., 226-228.

Žigmund gubi Skradin, Ostrovicu i Bribir nakon čega je uslijedilo petogodišnje primirje. S druge strane, splitski herceg Hrvoje proglašen od strane Žigmunda nevjernikom, povlači se u grad Jajce te u bitci na Usori i pobjedom nad Žigmundom u savezništvu s Turcima ponovno vlada zapadnom Bosnom. Istekom primirja Mlečani 1418. godine započinju drugi rat u kojem osvajaju gradove Trogir i Split, ali i otoke Brač, Korčulu i Hvar. Nakon Žigmundove smrti te izmjenom nekoliko vladara, na ugarsko-hrvatsko prijestolje dolazi Matija Korvin.¹³ Padom Bosne 1463. naleti turske vojske postaju učestaliji te provaljuju na prostor Hrvatske, ali i sjeverne Dalmacije. Matija Korvin aktivno se borio protiv Turaka, no unatoč tome 1471. godine područje između rijeka Cetine i Neretve, uz iznimku primorja, pada u turske ruke. Nakon njegove smrti na prijestolje dolazi Vladislav II. Jagelović, dok je Matijin sin Ivaniš izabran za hrvatsko-dalmatinskog bana. Za vladavine Vladislava II. dolazi do slabljenja kraljevske vlasti. Povratkom u Hrvatsku kao herceg, Ivaniš Korvin brani grad Knin od Turaka. U jednom navratu, Vladislav II. odlučio je pristupiti savezništvu s Maksimilijanom u sukobu protiv Venecije u zamjenu za Dalmaciju što mu ne uspijeva. Nasljeđuje ga sin Ludovik II. u čije vrijeme Turci iskorištavaju loše stanje u državi i kreću u daljnja osvajanja.¹⁴ Unatoč borbi bana Ivana Karlovića, Turci 1522. godine zauzimaju Knin i Skradin, a 1523. godine osvajaju Ostrovicu. Jedino Petar Kružić uspijeva obraniti Klis za neko vrijeme. Uslijed borbi s Turcima, stanovništvo se okreće Krsti Frankapanu za pomoć što on odlučno prihvati i u ljeto 1525. godine potuče tursku vojsku. Već iduće godine, ne čekajući hrvatsku vojsku predvođenu Krstom Frankapanom i drugima, ugarska vojska sukobila se kod Mohača s vojskom sultana Sulejmana, kada umire Ludovik II. Mohačkom bitkom prestaje postojanje zajedničke države Hrvata s Mađarima, tj. ugarsko-hrvatsko kraljevstvo, a na prijestolje dolazi dinastija Habsburgovaca na čelu s Ferdinandom Habsburškim.¹⁵

¹³ T. RAUKAR et al., 1987., 60-72; T. RAUKAR, 1997., 90; F. ŠIŠIĆ, 2004., 229-239.

¹⁴ T. RAUKAR, 1997., 96; F. ŠIŠIĆ, 2004., 240-247.

¹⁵ T. RAUKAR, 1997., 105; F. ŠIŠIĆ, 2004., 248-249.

3. Historijat istraživanja nakita na području Dalmacije iz razdoblja razvijenog i kasnog srednjeg vijeka

Veći interes za istraživanje hrvatskih srednjovjekovnih lokaliteta započinje u drugoj polovini 19. stoljeća razvojem nacionalne arheologije na području Dalmacije. Krajem 19. i početkom 20. stoljeća fra Lujo Marun provodi prva istraživanja u okolici Knina, povodom čega osniva Kninsko starinarsko društvo (kasnije Hrvatsko starinarsko društvo), a zatim i 1893. godine Prvi muzej hrvatskih spomenika u Kninu (kasnije Muzej hrvatskih starina, danas Muzej hrvatskih arheoloških spomenika). Ubrzo nakon toga, dolazi do povećanja interesa za istraživanje srednjovjekovnih lokaliteta kako na području sjeverne Dalmacije, tako i na području srednje. Osim novoosnovanog Kninskog starinarskog društva, pojedina istraživanja (sustavna ili zaštitna, rekognosciranja) vršile su i druge institucije: muzeji (Arheološki muzeji u Zadru, Splitu i Zagrebu), društvo Bihać, sinjska gimnazija i dr. Naime, većina srednjovjekovnih lokaliteta nije istražena sustavno te se većinom na njima sakupljala građa, dok se malo ili nikako vodilo računa o dokumentaciji. Rezultat toga je da se danas za većinu nalaza ne zna mjesto pronalaska, kao ni osnovni podaci o nalazima u grobovima i njihovom odnosu s drugim grobovima unutar pojedinog groblja.¹⁶

U istraživanjima je otkrivena i velika količina nakita, od čega brojnošću prednjače naušnice koje načinom oblikovanja i ukrašavanja već od prvih istraživanja privlače pažnju i zanimanje istraživača. Među prvima važnost im pridaje L. Marun koji u šest svezaka *Starohrvatske prosvjete* kataloški donosi popis naušnica iz Prvog muzeja hrvatskih spomenika u Kninu među kojima su trojagodne naušnice i varijanta sa središnjom kruškolikom jagodom. Pritom se ne osvrće na dataciju naušnica, već ih popisuje uz moguće mjesto pronalaska bez podataka o grobovima i poziciji pronalaska te prema vanjskom oblikovanju naušnica.¹⁷

Na području Dalmacije prva sustavna istraživanja provodi Ljubo Karaman, na Majdanu i u Mravincima, prilikom čega donosi znanstveni rad u kojem naušnice dijeli u osam glavnih tipova te donosi osvrt na problematiku trojagodnih naušnica smjestivši ih među ostalim starohrvatskim nakitom od 9. do 12. stoljeća.¹⁸

Tijekom Drugog svjetskog rata, Stjepan Gunjača kao djelatnik u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika vrši revizijska istraživanja na području Knina gdje je prvotno

¹⁶ D. JELOVINA, 1984., 9-13; A. MILOŠEVIĆ, 2005., 15-17; M. ZEKAN, 2007., 9-56; M. PETRINEC, 2009.; R. JURIĆ, 2015.

¹⁷ L. MARUN, 1900., 123-131; 1901., 26-34; 1903., 43-51; 1903a., 95-97.

¹⁸ LJ. KARAMAN, 1940.; LJ. KARAMAN, 1956., 129-134.

istraživao L. Marun. U poslijeratnom razdoblju vodi značajna istraživanja uz gornji i donji tok rijeke Cetine, uz povremenu suradnju s Dušanom Jelovinom i Dasenom Vrsalovićem. Od 1947. do 1948. godine vrši iskopavanja crkve sv. Spasa i groblja uokolo nje, a potom i starohrvatske crkve i groblja iz kasnog srednjeg vijeka u Brnazama kod Sinja gdje nailazi na trojagodne naušnice, prilikom čega donosi mišljenje o dataciji ove vrste nakita što pokreće raspravu o njihovom vremenu uporabe.¹⁹

Problematiku zlatarstva u srednjem vijeku na području Dalmacije, ali i šire, obrađuje Cvito Fisković koji istraživanjem građe u riznicama crkava sagledava zlatarsku proizvodnju općenito. Na temelju toga objavljuje rad o poznatim majstorima s posebnim naglaskom na majstore dubrovačkog područja koji se ističu po svojoj vrsnoći.²⁰ S druge strane, u *Radovima Filozofskog Fakulteta u Zadru* Ivo Petricioli objavljuje rad u kojem donosi informacije o proučavanju zlatarstva srednjeg vijeka na području Zadra.²¹

Veći interes za naušnice pokazuje i D. Jelovina koji također donosi popis naušnica u sklopu statističko-topografskog prikaza naušnica iz muzeja s područja Hrvatske, podijelivši ih u šest glavnih tipova.²² Važan je doprinos D. Jelovine i u objavljivanju prve sinteze starohrvatskih groblja i nalaza unutar njih 1976. godine u kojoj donosi podjelu naušnica u devet tipova i tipologiju prstenja.²³ Godine 1981. D. Jelovina zajedno s D. Vrsalovićem objavljuje istraživanje srednjovjekovnog groblja u Biljanima Donjim – Begovača gdje uz opće karakteristike grobova donosi i pregled nalaza nakita zastupljenih unutar grobova, među njima naušnica i prstenja koji pripadaju razdoblju razvijenog i kasnog srednjeg vijeka.²⁴

Na području sjeverne Dalmacije u provođenju sustavnih arheoloških istraživanja srednjovjekovnih lokaliteta ističe se aktivnost dviju institucija: Arheološkog muzeja u Zadru i Odsjeka za arheologiju Filozofskog fakulteta u Zadru, a koja uglavnom provodi Janko Belošević koji vodi istraživanja na nalazištu Crkvina u selu Galovac kod Zadra s kontinuitetom života od 5. do 18. stoljeća. U istraživanjima je pronađeno groblje, a najveći

¹⁹ S. GUNJAČA, 1954., 7-29; S. GUNJAČA, 1955., 85-134; S. GUNJAČA, 1956., 21-32; S. GUNJAČA, 1956a., 201-215; S. GUNJAČA, 1960., 7-142; S. GUNJAČA, 1960a., 267-281.

²⁰ C. FISKOVIĆ, 1949., 143-249.

²¹ I. PETRICIOLI, 1963., 132-146.

²² D. JELOVINA, 1963., 101-119.

²³ D. JELOVINA, 1976.

²⁴ D. JELOVINA, D. VRŠALOVIĆ, 1981., 55-136.

broj grobova pripada razdoblju od 12. do 16. stoljeća u kojem prevladava nakit te, u vezi s tim, iznosi mišljenje o dataciji trojagodnih naušnica.²⁵

Na zadarskom području djeluje i Radimir Jurić iz Arheološkog muzeja u Zadru koji obrađuje srednjovjekovni nakit na području Dalmacije koji dijeli u tri faze. U više znanstvenih radova i monografija objavljuje nakitnu građu s područja Dalmacije u kojima navodi i mišljenja raznih autora glede kronologije, mjesta izrade i analogija.²⁶

Nikola Jakšić 1983. godine donosi tipologiju trojagodnih naušnica iz Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika koje s obzirom na oblikovanje jagoda dijeli na šest tipova. Uz donesenu tipologiju, rad analizira vrijeme, mjesto i način njihove izrade te majstore koji su izrađivali takvu vrstu nakita.²⁷ U radu o analizi kasnosrednjovjekovnog groblja kod sv. Spasa, N. Jakšić donosi opširnu diskusiju o naušnicama s tri granulirana koljenca, naroskanim naušnicama te trojagodnim naušnicama, kao i spomenom nakitnih predmeta u povijesnim izvorima.²⁸

S obzirom na skromnost podataka vezanih uz dokumentaciju koju je još davno proveo L. Marun na području Knina, a kasnije i revizijskim istraživanjima S. Gunjače koji nisu publicirani, istaknuta je uloga M. Petrinec. Otkrivenu arheološku građu iz grobova, među kojima prednjači nakit (9. – 15. stoljeće), obrađuje i publicira u znanstvenim radovima, dok u suradnji s Antom Jurčevićem provodi daljnja istraživanja nalazišta Biskupija – Crkvina.²⁹ U *Starohrvatskoj prosvjeti* 1996. godine objavljuje kataloški prikaz nalaza s kasnosrednjovjekovnog groblja sv. Spas u Vrh Rici. Rad se bazira na istraživanjima provedenim u razdoblju od 1947. do 1948. godine i 1952. do 1954. godine.³⁰

Tematikom nakitne građe s posebnim osvrtom na cetinsko područje bavi se Ante Milošević koji u nekoliko publikacija obrađuje nakit razvijenog i kasnog srednjeg vijeka među kojim se ističu trojagodne naušnice.³¹

²⁵ J. BELOŠEVIĆ, 1988/1989., 71-82; J. BELOŠEVIĆ, 1989/1990; J. BELOŠEVIĆ, 1990/1991., 79-91; J. BELOŠEVIĆ, 1991/1992., 121-142; J. BELOŠEVIĆ, 1996/1997., 301-350.

²⁶ R. JURIĆ, 1981., 51-68; R. JURIĆ, 1988., 85- 107; R. JURIĆ, 1992., 136-147; R. JURIĆ, 1992a., 167-176; R. JURIĆ, 2003., 649-658; R. JURIĆ, 2008., 269-280; R. JURIĆ, 2015.

²⁷ N. JAKŠIĆ, 1983., 49-74.

²⁸ N. JAKŠIĆ, 1990., 407-433; N. JAKŠIĆ, 1996., 139-172.

²⁹ M. PETRINEC, 2005., 171-212; M. PETRINEC, 2009., 163-197; M. PETRINEC, 2009a.; M. PETRINEC, 2015., 327-373.

³⁰ M. PETRINEC, 1996., 7-138.

³¹ A. MILOŠEVIĆ, 1981., 166-167; A. MILOŠEVIĆ, 1982., 185-199; A. MILOŠEVIĆ, 1991.; A. MILOŠEVIĆ, 2005.; A. MILOŠEVIĆ, 2007., 443-452; A. MILOŠEVIĆ, 2011., 205-224.

Značajnim rezultatima u obradi nakitne građe pridonjeli su Tonči Burić i Ante Piteša. U monografiji *Sv. Juraj od Putalja* T. Burić, između ostalog, obrađuje grobove iz slojeva koji pripadaju razvijenom (12. – 13. stoljeće) i kasnom srednjem vijeku (14. – 16.), a stilski romanici i gotici, odjeljujući na taj način nakitne predmete te iznosi mišljenje o vremenu uporabe trojagodnih naušnica i onih s tri granulirana koljenca. Također donosi pregled analogija za nalaze iz istih razdoblja u Dalmaciji, ali i Hrvatskoj.³² A. Piteša obrađuje inventar nakita iz Arheološkog muzeja u Splitu od seobe naroda do kasnog srednjeg vijeka.³³ Također, izložbenim projektom *Zlato i srebro srednjega vijeka u Arheološkom muzeju u Splitu*, uključujući i ostale muzeje, A. Piteša objavljuje odabrani dio nakita načinjenog od plemenitog metala iz razdoblja hrvatskog srednjovjekovlja.³⁴

U monografiji *Hrvatska srednjovjekovna arheološka baština od Jadrana do Save* Vladimir Sokol obrađuje nakitnu građu (naušnice) uključujući i naušnice razvijenog i kasnog srednjeg vijeka.³⁵ U novije vrijeme spomenom nakita u povijesnim izvorima bavi se Ivna Anzulović koja u znanstvenom radu iznosi prikaz nakita sa zadarskog područja u vremenu od 13. do 16. stoljeća zabilježenog u oporukama i inventarima.³⁶ U doktorskoj disertaciji Marijana Kovačević donosi imena zlatara koji su djelovali u Zadru u 14. stoljeću, kao i saznanja o djelovanju zlatarskih radionica koje pruža arhivska građa. Uz navedeno, osvrće se i na spomen nakita u povijesnim izvorima.³⁷ Među autorima čija je također velika zasluga u istraživanju i znanstvenom pristupu problematici nakitne građe od 12. do 15. stoljeća izdvajaju se Željko Krnčević,³⁸ Mate Zekan,³⁹ Hrvoje Gjurašin,⁴⁰ Vanja Kovačić,⁴¹ Ljubomir Gudelj⁴² i Jakov Vučić⁴³.

³² T. BURIĆ, 2001., 151-262.

³³ A. PITEŠA., 2009.

³⁴ A. PITEŠA., 2014.

³⁵ V. SOKOL, 2006.

³⁶ I. ANZULović, 2005., 199-214.

³⁷ M. KOVAČEVIĆ, 2010.

³⁸ Ž. KRNČEVIĆ, 1994., 275-286; Ž. KRNČEVIĆ, 1998., 197-225; Ž. KRNČEVIĆ, 2013., 103-125.

³⁹ M. ZEKAN, 1996.

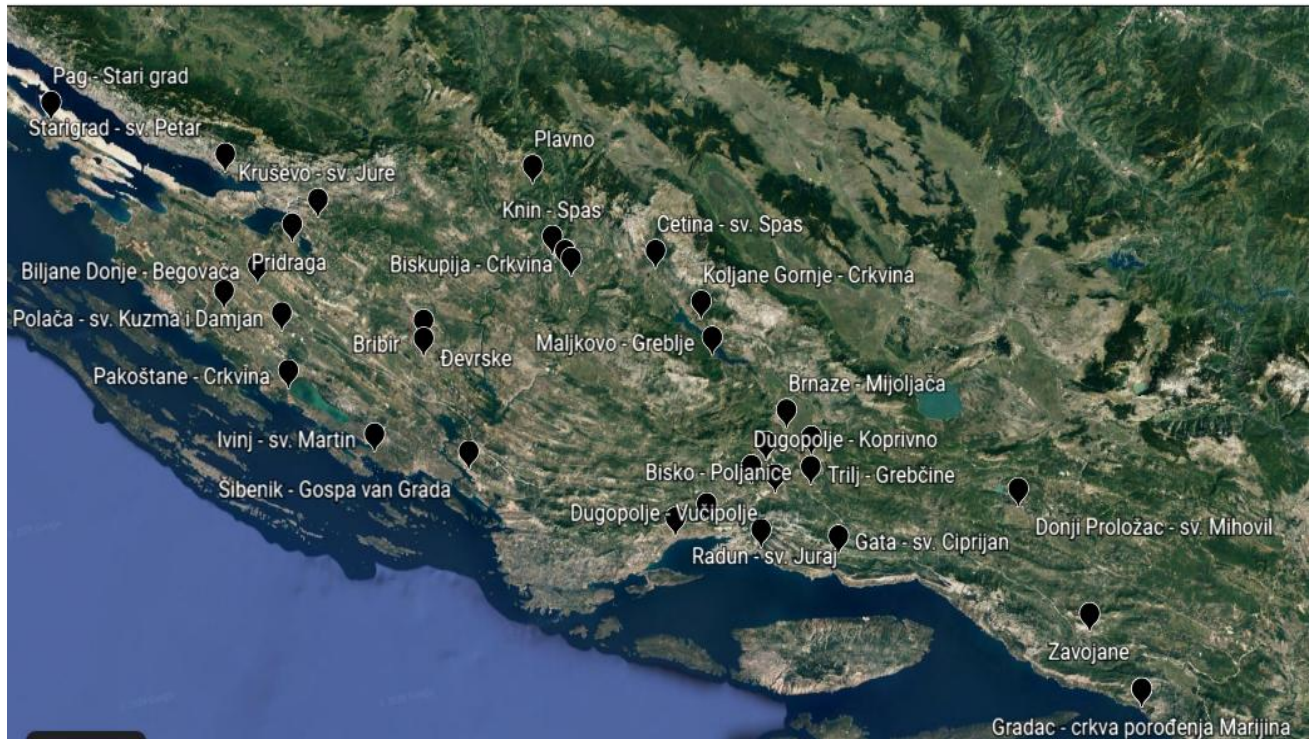
⁴⁰ H. GJURAŠIN, 1997., 163-176; H. GJURAŠIN, 2005., 163-193; H. GJURAŠIN, 2010., 111-133.

⁴¹ V. KOVAČIĆ, 1994.

⁴² LJ. GUDELJ, 2003., 247-260; LJ. GUDELJ, 2005., 53-75.

⁴³ J. VUČIĆ, 2010., 90-160.

4. Nakit razvijenog i kasnog srednjeg vijeka u Dalmaciji

Karta 1. Prikaz nalazišta u Dalmaciji s kojih potječe veći dio nalaza nakita

Težnja za ukrašavanjem bilo tijela ili odjeće pojavljuje se kod ljudi od najranijih vremena. Namjena nošenja i ukrašavanja tijela nakitom može predstavljati istaknutu ulogu pojedinca unutar društva, religijsku opredijeljenost ili zaštitu od uroka, odnosno može imati magijsku svrhu. S druge strane, uporabom nakita u dekorativnu svrhu mogle su se zadovoljavati težnje u isticanju određenog stila. Tijekom razdoblja mijenjali su se nakitni oblici i ukrasi te materijali za njihovu izradu, a tehnike izrade s vremenom poboljšavale i unaprijeđivale (Slika 1.). Također, zlatarska produkcija obuhvaćala je dobavljanje ruda, topljenje i obradu plemenitih metala, izradu proizvoda te u konačnici njihovu distribuciju.⁴⁴

⁴⁴ L. BALJ, T. STANKOVIĆ-PEŠTERAC, 2013., 6-8; D. RUSALIĆ, 2017., 38-40; M. TICA, 2017., 4.

Slika 1. Prikaz alata potrebnog za izradu zlatarskih proizvoda i primjena tehnike granulacije
(M. PETRINEC, 2019., 59)

Na području Dalmacije nalazi nakita razvijenog i kasnog srednjeg vijeka uglavnom potječu iz grobnih cjelina, dok su rjeđi slučajni nalazi (Karta 1.). Na osnovama kasnoantičkog i bizantskog umjetničkog kruga razvija se i djeluje zlatarstvo razvijenog i kasnog srednjeg vijeka koje se poklapa s umjetničkim stilovima romanike i gotike. U skladu s tim, djeluje i proizvodnja nakita prema oblikovanju i ukrašavanju u radionicama domaćih majstora. Također, prema arhivskim podacima, dalmatinski gradovi na obali sa zlatarskim obrtom, uključujući ulice i bratovštine, ostaju centar nakitne produkcije i na taj način snabdijevaju unutrašnjost zapadnog Balkana, a kao dokaz zlatarske aktivnosti 14. stoljeća svjedoči arheološki nalaz srednjovjekovnog zlatarskog alata i kalupa na području Zadra. Radi se o dvama fragmentima kamenih kalupa u obliku ploče s grbom Anžuvina (Slika 2.) i prikazima anžuvinske heraldike te male posudice za lijevanje.⁴⁵ S područja Dubrovnika također potječe jedan primjer zlatarskog kalupa, no nažalost, danas izgubljen.⁴⁶

U vremenu 12. do 15. stoljeća dolazi do mijenjanja mode nošnje i ukrašavanja što se odražava na razvoj nakitnih oblika raskošnije izrade u tehnici filigrana i granulacije poput naušnica s tri koljenca, naroskanih naušnica, trojagodnih naušnica i naušnica sa središnjom kruškolikom jagodom. S druge strane, karičice nastavljaju uporabu iz prethodnih razdoblja. Karika kod nekih primjeraka može biti zadebljana i većih dimenzija zbog čega ih nije bilo moguće nositi na uhu, već su se nosile kao privjesak pričvršćen na dijamem ili vrpce te se zovu sljepoočničarkama (Slika 3.).⁴⁷ Među repertoarom naušnica izdvajaju se trojagodne

⁴⁵ I. PETRICIOLI, 1960., 141-145; R. JURIC, 1981., 60; M. PETRINEC, 2018., 59-60, 67-68.

⁴⁶ M. KOVAČEVIĆ, 2010., 646.

⁴⁷ D. JELOVINA, 1976., 90-106; M. PETRINEC, 2018., 68-69.

naušnice bogato ukrašene filigranom i granulacijom te široko rasprostranjene u grobljima na području Dalmacije, ali i šire, što svjedoči o omiljenosti te vrste naušnica kod žena u kasnom srednjem vijeku. Tvrdnju potvrđuje i konzola sa splitskog zvonika s prikazom ženske glave i na njoj parom trojagodnih naušnica.⁴⁸ One se razlikuju prema oblikovanju i ukrašavanju te se izdvajaju u nekoliko varijanti. U osobitosti nakitne produkcije 14. stoljeća ubrajaju se i dijademe ukrašene filigranom i granulacijom, a radi se o čeonim trakama sastavljenim od metalnih pločica (aplika) pričvršćenih na vrpцу ili spojenih koncem ili žicom.⁴⁹ Zatim je tu prstenje među kojim je najčešće rašireno ono jednostavno, tzv. vitice. Međutim, pojavljuje se i prstenje ukrašeno raznovrsnim ukrasima zbog čega ih je teže tipološki opredijeliti, a kao u slučaju naušnica, i pojedino prstenje na sebi sadrži ukras izveden filigranom i granulacijom, ali i s umetcima od stakla, staklene paste ili kamena. Nadalje, na arheološkim lokalitetima pronalazi se i masivnije prstenje u funkciji pečata koje se navodi i u povijesnim izvorima. Kao rijedak nalaz na lokalitetima izdvajaju se ogrlice, dok spomen narukvica pronalazimo jedino u povijesnim izvorima i to tek od druge polovine 16. stoljeća. Također, dio nakita u ponešto izmijenjenom obliku zadržat će se i kasnije u sklopu tradicijskog nakita poput naušnica s trima ovješanim privjescima.⁵⁰

⁴⁸ N. JAKŠIĆ, 1983., 73; N. JAKŠIĆ, 1983/1984., 341-342; M. PETRINEC, 2009., 182.

⁴⁹ D. JELOVINA, 1976., 111; H. GJURAŠIN, 1997., 171.

⁵⁰ D. JELOVINA, 1976., 106-111; N. JAKŠIĆ, 1996., 166; M. PETRINEC, 2009., 183; I. ANZULović, 2006., 210; V. SOKOL, 2006., 302.

Slika 2. Zlatarski kalup s prikazom grba Anžuvina (lijevo) i sedam medaljona s reljefnim motivom (desno)
(I. PETRICIOLI, 1960., T.VI.)

Slika 3. Prikaz nošenja sljepoočnice (M. PETRINEC, 2019., 66.)

4.1. Nakit za glavu

4.1.1. Dijademe

Dijademe su ukrasne vrpce smještene oko glave na predjelu čela (Slika 4.). Sastoje se od metalnih pločica, odnosno aplikacija u nizu koje su mogle biti pričvršćene na kožnatu vrpču ili neku drugu tkaninu, ali i spojene koncem ili kvačicom od žice. Ujedno, na pričvršćivanje upućuju rupice otkrivene na krajevima i po sredini aplikacija.⁵¹ Aplikacije su uglavnom četvrtastog oblika izrađene većinom od brončanog ili bakrenog lima, a manje s pozlatom s ukrasima izvedenim filigranom i granulacijom, ali i iskucavanjem.⁵² Mogu biti ukrašene vegetabilnim i simboličkim prikazima. Od vegetabilnih motiva na aplikacijama se pojavljuju cvjetni prikazi ili rozete, dok se od simboličkih motiva prikazuju kruna s tri kraka i gotičko slovo S (Slika 5.). Također, pojedini primjerci na sebi mogu nositi ukras iskucanih ispupčenja, a na aplikacijama iz Zavojana kao ukras u okruglim okvirima nalaze se raznobojna zrna od staklene paste.⁵³ Osim kao ukrasne vrpce (dijademe), aplikacije su se mogle upotrebljavati i kao ukras obruba gotičke kape na što upućuje N. Jakšić prema konzoli sa zvonika splitske katedrale s prikazom ženske glave na kojoj se uz trojagodne naušnice na glavi nalazi dvoroga gotička kapa s uklesanim četvrtastim pločicama u nizu predstavljajući dijademu.⁵⁴ Da se radi o ukrasu obruba kape, slaže se i M. Petrinec.⁵⁵ S druge strane, T. Burić smatra kako su dijademe, uz namjenu ukrasa obruba kape, mogle imati i statusno obilježje na što ukazuje manjak nalaza unutar grobova.⁵⁶ U ovom slučaju, jedino smještanje aplikacija pronađenih unutar grobova u samoj blizini ili ispod glave pokojnice može ukazivati da se možda radi o dijademi.⁵⁷

⁵¹ D. JELOVINA, 1976., 111; H. GJURAŠIN, 1997., 171; LJ. GUDELJ, 2003., 253.

⁵² D. JELOVINA, 1976., 111; LJ. GUDELJ, 2003., 253; M. PETRINEC, 2009., 183.

⁵³ D. JELOVINA, 1976., 111; D. JELOVINA, 1986., 43; M. PETRINEC, 1996., 38-39; H. GJURAŠIN, 1997., 171; LJ. GUDELJ, 2003., 253; M. PETRINEC, 2009., 183.

⁵⁴ D. JELOVINA, 1976., 111; N. JAKŠIĆ, 1983/1984., 334-336.

⁵⁵ M. PETRINEC, 2009., 183.

⁵⁶ T. BURIĆ, 1995., 424-425.

⁵⁷ H. GJURAŠIN, 1997., 171; H. GJURAŠIN, 2010., 127.

Slika 4. Dijadema iz Crkvine u Biskupiji (S. GUNJAČA, D. JELOVINA, 1976., 83.)

Veći broj aplika kao dijelova dijadema na lubanjama pokojnica pronađen je u istraživanjima sa Crkvine u Biskupiji.⁵⁸ Na području Dalmacije prilikom istraživanja crkve sv. Petra u Starigradu na Paklenici otkriveno je nekoliko aplika za dijademe na što upućuje i trag zelene boje na lubanji pokojnika⁵⁹ te unutar dvaju grobova kod crkve Marijina Porodenja u Gradcu kod Drniša preko 20 srebrnih pozlaćenih aplika koje su u nizu činile dijademu.⁶⁰ Aplikе pronađene u Podgrađu kod Benkovca,⁶¹ kod crkve sv. Kuzme i Damjana u Polači,⁶² kod crkve sv. Spasa na Cetini,⁶³ uz crkvu sv. Jurja od Raduna,⁶⁴ kod crkve sv. Jurja na Putalju,⁶⁵ kod crkve Gospe od Site u Strožancu,⁶⁶ u Vučipolju kod Dugopolja⁶⁷ te u

⁵⁸ M. PETRINEC, 2009., 183, T. 9/5-6.

⁵⁹ R. JURIC, 2003., 656-657, Sl. 5.

⁶⁰ M. ZEKAN, 2000., 280.

⁶¹ D. JELOVINA, 1976.

⁶² J. VUČIĆ, 2019/2020., T. 5/70.

⁶³ M. PETRINEC, 1996., 38-39.

⁶⁴ F. OREB, 1983., T. I/14.

⁶⁵ T. BURIĆ, 1995., 419-420.

⁶⁶ H. GJURAŠIN, 1997., 169, Grob ispod stečka 14.

⁶⁷ H. GJURAŠIN, 2010., 127.

Zavojanima kraj Vrgorca⁶⁸ prema okolnostima nalaza unutar grobova smatraju se dijelovima dijadema. Iz Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika potječe nekoliko aplika, no nažalost bez konteksta i mjesta pronalaska nalaza.⁶⁹

Što se tiče datacije dijadema, D. Jelovina ih svrstava u vremenski okvir od 9. do 11. stoljeća s mogućnošću korištenja i nakon 11. stoljeća,⁷⁰ za razliku od M. Petrincec koja nalaze dijadema datira u 14. stoljeće.⁷¹ Takvom mišljenju, posebice za one nalaze nađene ispod stećaka, pridružuje se i N. Jakšić.⁷² Pronalaskom aplika prilikom istraživanja crkve sv. Jurja na Putalju T. Burić opredjeljuje se za 14. stoljeće s obzirom na gotičke motive prikazane na aplikama.⁷³ Također, utvrđuje sličnost aplika s Putalja s onima iz groblja oko crkve Gospe od Site u Strožancu i oko crkve sv. Spasa te na osnovu identičnih motiva, oblikovanja i materijala izrade (brončani lim) zaključuje kako je riječ o proizvodima iste zlatarske radionice. Prema topografskom smještaju nalaza iznosi pretpostavku o pozicioniranju radionice na splitskom području, točnije u gradu Splitu.⁷⁴

Slika 5. Prikaz vegetabilnih i simboličkih motiva zastupljenih na aplikama (T. BURIĆ, 1995., 423.)

⁶⁸ LJ. GUDELJ, 2003., 257., Kat. A/7.

⁶⁹ T. BURIĆ, 1995., 426.

⁷⁰ D. JELOVINA, 1976., 113.

⁷¹ M. PETRINEC, 2009., 183.

⁷² N. JAKŠIĆ, 1983/1984., 336.

⁷³ T. BURIĆ, 1995., 423.

⁷⁴ T. BURIĆ, 1995., 422, 424.

4.1.2. Naušnice

4.1.2.1. *Karičice*

Kao najjednostavniji tip naušnica izdvajaju se karičice ovalnog ili rjeđe kružnog oblika izrađene od savijene bakrene, brončane ili srebrne žice. Rijetko se izrađuju od zlata.⁷⁵ Završetci krajeva kod karičica mogu biti ravno odrezani i rastavljeni pa se oni dodiruju ili prelaze jedan preko drugoga (Slika 6.) ili jedan kraj završava petljom, a drugi kukicom (Slika 7.). Smještaj karičica unutar grobova, s obje strane lubanje u razini uha, upućuje da su nošene kao prave naušnice utaknute kroz rupicu uha.⁷⁶ Nadalje, karičice su prema potrebi mogle služiti i kao prstenje ili sastavni dijelovi ogrlice na što navodi nalaz grude željeznih karičica unutar groba 19 na Poljanicama u Bisku.⁷⁷ Svrstavaju se u stariji tip naušnica iz starohrvatskih grobalja te označavaju produkt domaćih radionica. Budući da su po izradi jednostavniji tip naušnica sa širokim vremenom uporabe i rasprostranjenosti, teže ih je vremenski smjestiti u određeno razdoblje, no ukoliko unutar grobne cjeline postoji prepoznatljiv inventar, karičice je moguće preciznije datirati.⁷⁸

Pojavljaju se u brojnim grobljima na području Dalmacije još od poganskog horizonta kada se redovito pojavljuje varijanta s kukicom i ušicom.⁷⁹ Potom se učestalo pojavljuju od 9. do 12. stoljeća, nakon čega se u razdoblju razvijenog i kasnog srednjeg vijeka javljaju povremeno, pa i tijekom novog vijeka.⁸⁰

⁷⁵ D. JELOVINA, 1976., 93; F. OREB, 1983., Tab. II/49; D. JELOVINA, 1991., 205; H. GJURAŠIN, 2010., 126.

⁷⁶ D. JELOVINA, 1976., 93-94.

⁷⁷ A. MILOŠEVIĆ, 1981., 167; A. MILOŠEVIĆ, 1991., 28; Sl. 25/15.

⁷⁸ D. JELOVINA, 1976., 94; D. JELOVINA, D. VRSALOVIĆ, 1981., 111; F. OREB, 1983., 194; D. JELOVINA, 1991., 206.

⁷⁹ M. PETRINEC, 2009., 119-120.

⁸⁰ D. JELOVINA, 1976., 93-94; T. BURIC, 2001., 314, T. VIII, 12-13; K. GUSAR, D. VUJEVIĆ, 2013., 280.

Slika 6. Obične karičice spojenih krajeva (Biljane Donje – Begovača) i ravno odrezanih rastvorenih krajeva (Dugopolje – Vučipolje) (D. JELOVINA, D. VRSALOVIĆ, 1981., Tab. IV/74.; H. GJURAŠIN, 2010., 122.)

Slika 7. Obične karičice s krajevima u obliku petlje i kukice (Biljane Donje – Begovača) (D. JELOVINA, D. VRSALOVIĆ, 1981., Tab. XIV/ 252.)

Na groblju Begovača u Biljanima Donjim unutar groba 422 pronađene su karičice sa završetkom u obliku slova „S“ (Slika 8.) zajedno sa srebrnim denarom ugarsko-hrvatskog kralja Kolomana. Također, s istog nalazišta potječu još dva primjerka karičica iz groba 271.⁸¹ Nazvane su prema jednom kraju oblikovanom poput slova „S“.⁸² Riječ je o naušnicama koje su dosad pripisivane području bjelobrdske kulture odakle su se potom širile na ostala područja. No, kasnijim istraživanjima ustanovljeno je kako se pojavljuju i na području Dalmacije, na temelju čega ih pojedini autori smatraju proizvodom domaćih radionica.⁸³

D. Jelovina smatra kako su karičice „S“ oblika na području Dalmacije u upotrebi bile od 9. stoljeća zajedno s običnim karičicama.⁸⁴ Na temelju nalaza karičica zajedno s novcem ugarsko-hrvatskog kralja Kolomana, R. Jurić njihovu uporabu smješta na početak svoje III.

⁸¹ D. JELOVINA, D. VRSALOVIĆ, 1981., 111-112.

⁸² D. JELOVINA, 1976., 94-95; N. JAKŠIĆ, 1990., 424.

⁸³ D. JELOVINA, 1976., 95; N. JAKŠIĆ, 1990., 424-427.

⁸⁴ D. JELOVINA, 1991., 207.

faze, odnosno 12. stoljeća,⁸⁵ dok N. Jakšić smatra da su uvezene s područja Panonije, a njihovo korištenje na području Dalmacije veže uz početak 12. stoljeća.⁸⁶ V. Sokol pojavu karičica s nastavkom u obliku slova „S“ smješta u kraj 10. te na prijelaz iz 11. u 12. stoljeće.⁸⁷

Slika 8. Karičice s nastavkom u obliku slova „S“ i novac ugarsko-hrvatskog kralja Kolomana iz groba 422 (Biljane Donje – Begovača) (D. JELOVINA, D. VRSALOVIĆ, 1981., T. XXX/422.)

4.1.2.2. *Naušnice s tri koljenca*

Naušnice s tri koljenca pretežito su izrađene od srebra i srebra s pozlatom u tehnici filigrana i granulacije. S donje strane karike kružnog oblika, na jednakoj udaljenosti, smještene su tri koljenca od granuliranih zrnaca. Međutim, koljenca mogu biti izvedena i od namotane filigranske niti. Granulirana koljenca mogu biti sastavljena od jednog ili dvaju priljubljenih vijenaca granuliranih zrna (Slika 9.) ili od četiriju granuliranih grozdova, s tim da svaki grozd ima dodatno po pet granuliranih zrnaca formiranih u zvijezdu s pet krakova (Slika 10.).⁸⁸ Pojedini primjerci s obje strane koljenca imaju nabranu filigransku žicu, dok je prostor na karici između koljenaca rjeđe ukrašen ovijenom filigranskom niti poput primjeraka sa sv.

⁸⁵ R. JURIC, 1981., 60.

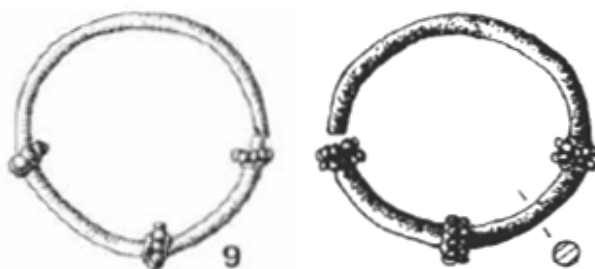
⁸⁶ N. JAKŠIĆ, 1990., 424-429.

⁸⁷ V. SOKOL, 2006., 279.

⁸⁸ D. JELOVINA, 1976., 96-97; M. PETRINEC, 1996., 12-97; M. PETRINEC, 2009., 182-183; R. JURIC, 2015., 79.

Spasa,⁸⁹ Podselja u Velom selu na otoku Visu⁹⁰ i jednog primjerka s „Milunovog“ groblja u Dicmu⁹¹ (Slika 11.).

Kod pričvršćivanja jedan kraj karike ima ravno odrezani ili šiljati završetak, a drugi kraj ima kružnicu na kojoj se može nalaziti red granula. Uglavnom se radi o naušnicama koje su se nosile utaknute na uho, uz iznimku naušnica većih dimenzija korištenih kao sljepoočnice pričvršćene na vrpce ili dijamem.⁹²

Slika 9. Naušnice s tri koljenca od jednog reda (Knin - Spas) i dva reda (Cetina - Sv. Spas) granuliranih zrna (D. JELOVINA, 1991., 181, Grob 185; M. PETRINEC, 1996., 20, Grob 130.)

Slika 10. Naušnica s tri koljenca od granuliranih zrna formiranih u zvijezdu s pet krakova (Danilo – Šematorij) (Ž. KRNČEVIĆ, 2013., 114.)

⁸⁹ M. PETRINEC, 1996., 14, Grob 45; 67, Grob 727.

⁹⁰ A. PITEŠA, 2005., 226, Sl. 18.

⁹¹ S. GALIOT, 2017., 17, Sl. 22/Grob 22.

⁹² R. JURIĆ, 2015., 79; V. SOKOL, 2006., 285.

Razvijeniju varijantu naušnica s tri koljenca predstavljaju tzv. naroskane naušnice (Slika 12.) koje se pojavljuju u dvije varijante: s tri granulirana koljenca koje se sastoje od jednog ili dvaju vijenaca granula i koljenca u obliku grozdastih vjenčića s prostorom između koljenaca na karici ukrašenim apliciranim nitima filigranske žice ili nizovima granuliranih zrna. Pojavljuju se u manjim primjercima te su služile kao prave naušnice, ali postoje i u većim dimenzijama kao sljepoočničarke.⁹³

Raniji primjerci naušnica s tri koljenca pojavljuju se unutar ranosrednjovjekovnih grobalja, krajem 10. i početkom 11. stoljeća, kada se uvelike izrađuju od bronce s koljencima od uvijene filigranske žice, uz izuzetak primjeraka od pozlaćene bronce i srebra koji potječu s lokaliteta Mravinci i Lopuška glavica.⁹⁴ Uporaba naušnica s tri koljenca neprekidno se nastavlja tijekom razvijenog i kasnog srednjeg vijeka s pojavom raskošnijih primjeraka od srebra i s pozlatom te na koncu s granuliranim zrnima i naroskanom varijantom.⁹⁵

Slika 11. Naušnice s tri koljenca s prostorom na donjoj karici između koljenaca ukrašeno ovijenom filigranskom žicom (Dicmo – „Milunovo“ groblje i Podselje – Velo selo) (S. GALIOT, 2017., 17, Sl. 22/ Grob 22; A. PITEŠA, 2005., 226., Sl. 18.)

⁹³ D. JELOVINA, D. VRSALOVIĆ, 1981., 112; M. PETRINEC, 1996., 11-96; V. SOKOL, 2006., 288; M. PETRINEC, 2009., 182; A. PITEŠA, 2014., 18.

⁹⁴ M. PETRINEC, 2009a., 227-228.

⁹⁵ D. JELOVINA, D. VRSALOVIĆ, 1981., Tab. I-III; N. JAKŠIĆ, 1996., 148-151; M. PETRINEC, 2005., 199; A. JURČEVIĆ, 2008., 146; M. PETRINEC, 2009., 191, Tab.7/ 5-11.

Slika 12. Naroskane naušnice (Cetina-Sv. Spas) (M. PETRINEC, 2019., 68.)

Na temelju prostornog rasporeda naroskanih naušnica i s tri granulirana koljenca u odnosu prema trojagodnim naušnicama na groblju kod crkve sv. Spasa, N. Jakšić uočava uporabu naušnica s tri granulirana koljenca prije trojagodnih naušnica, njihovu istovremenu uporabu zajedno s naroskanim naušnicama za vrijeme prvotne faze pojave trojagodnih naušnica. Nakon toga naroskane naušnice nestaju, a naušnice s tri granulirana koljenca nastavljaju svoj životni tijek.⁹⁶

Za razliku od trojagodnih naušnica koje su u više navrata datirane i pronađene u ostavama i grobovima s novcem, naušnice s tri granulirana koljenca i naroskana varijanta do sada nisu pronađene u ostavama zajedno s novcem. Iznimke predstavljaju naušnice s tri granulirana koljenca pronađene u grobnici zajedno s trojagodnim naušnicama i novcem Nikole Trona, u Velom Selu na otoku Visu, pri čemu se, prema A. Piteši, njihova uporaba pomiče i u drugu polovinu 15. stoljeća.⁹⁷ Međutim, kako se radi o višestrukome ukapanju tijekom šireg vremenskog perioda, J. Vučić smatra da se pronađene naušnice i novac ne dovode u direktnu vezu.⁹⁸ S druge strane, u istraživanjima groblja oko crkve sv. Jurja kod Putalja otkriven je par naroskanih naušnica datiranih tridentskim denarom u 13. stoljeće. (Slika 13.).⁹⁹

⁹⁶ N. JAKŠIĆ, 1996., 150-151.

⁹⁷ A. PITEŠA, 2005., 228; A. PITEŠA, 2009., 150.

⁹⁸ J. VUČIĆ, 2010., 121.

⁹⁹ T. BURIĆ, 2001., 255; V. SOKOL, 2006., 289.

Slika 13. Naroskane naušnice i tridentski denar iz groba 38 (Putalj – Sv. Juraj)
(T. BURIC, 2001, 310, T. IV/5-7.)

Nadalje, na Opletju u Bunini, u samoj blizini Vrgorca pronađena je naušnica s jednim granuliranim koljencem od dvaju priljubljenih vijenaca granuliranih zrna pričvršćenih s objiju strana namotajima filigranske žice (Slika 14.). Na temelju oblika i tehnike izrade, A. Milošević primjerak iz Opletja povezuje s naušnicama s tri koljenca, kao i to da tipološki među ostalim nakitom razvijenog i kasnog srednjeg vijeka predstavljaju poseban nalaz.¹⁰⁰ Općenito, naušnice s jednim ili dva koljenca rijetko su zastupljene unutar grobalja u Dalmaciji od 9. do 12. stoljeća s koljencem načinjenim od filigranske žice, primjerice: dva primjerka iz Bukorovića podvornice, jedan iz Mastirina u Kašiću te jedan sa sv. Marte u Bijaćima (danas se čuva u MHAS-u).¹⁰¹

Slika 14. Naušnica s jednim granuliranim koljencem (Opletje u Bunini) (A. MILOŠEVIĆ, 2011., 215, Sl. 27.)

¹⁰⁰ A. MILOŠEVIĆ, 2011., 215, Sl. 27.

¹⁰¹ D. JELOVINA, 1976., 96; M. PETRINEC, 2005., 199; M. PETRINEC, 2009a., 228.

Nalazi naušnica s tri granulirana koljenca na području Dalmacije potječu s više lokaliteta. Na zadarskom području nađene su kod crkve sv. Jakova u Vrsima,¹⁰² kod crkve sv. Asela u Ninu,¹⁰³ kod crkve sv. Petra u Radovinu,¹⁰⁴ kod crkve sv. Petra u Starigradu na Paklenici,¹⁰⁵ unutar samog grada Zadra, kod crkve sv. Stošije,¹⁰⁶ na Crkvini u selu Galovac,¹⁰⁷ na Begovači u Biljanima Donjim,¹⁰⁸ na Crkvini u Pakošanama,¹⁰⁹ u Polači,¹¹⁰ kod crkve sv. Petra u Kuli Atlagića¹¹¹ i Podgrađu kraj Benkovca.¹¹²

Među ostalim, naušnice s tri granulirana koljenca nalazimo na šibenskom i kninskom području kod crkve sv. Martina u Ivinju,¹¹³ na bribirskim grobljima Groblje i Tjeme,¹¹⁴ Đevrskama,¹¹⁵ unutar grada Šibenika na položaju Gospe van Grada,¹¹⁶ kod crkve sv. Danijela u Šematoriju,¹¹⁷ kod crkve porođenja Marijina u Gradcu,¹¹⁸ na Crkvini u Biskupiji kraj Knina,¹¹⁹ na Lopuškoj glavici,¹²⁰ u Plavnu¹²¹ na brdu Spas¹²² i na Uzdojlu.¹²³

Nađene su i na području uz gornji i donji tok rijeke Cetine i splitskom području; u Cetini kod crkve sv. Spasa,¹²⁴ na Crkvini u Gornjim Koljanima,¹²⁵ u Grudini kod izvora Ribarića,¹²⁶

¹⁰² R. JURIĆ, 2015.

¹⁰³ M. KOLEGA, 2002., 73-78.

¹⁰⁴ R. JURIĆ, 2006., 314-315.

¹⁰⁵ R. JURIĆ, 2003., 657, Sl. 5.

¹⁰⁶ R. JURIĆ, 2002., 311-312, Sl. 16.

¹⁰⁷ J. BELOŠEVIĆ, 1996 -1997., 348., T. XIV/2-3.

¹⁰⁸ D. JELOVINA, D. VRSALOVIĆ, 1981., T. I/2, 14, T.II/36, T. XL/596.

¹⁰⁹ A. UGLEŠIĆ, K. GUSAR, 2014., 227.

¹¹⁰ R. JURIĆ, 2015., 78, Sl. 14.1.

¹¹¹ M. PETRINEC, 2000., 225/3.

¹¹² D. JELOVINA, 1976., T. LII/3-4, 7-8, 10.

¹¹³ M. ZORIĆ, 1994.

¹¹⁴ D. JELOVINA, 1968., T. VI., M. ZEKAN, 1996., 48, 53.

¹¹⁵ S. GUNJAČA, D. JELOVINA, 1976., 70.

¹¹⁶ Ž. KRNČEVIĆ, 1998., 217, Sl. 30.

¹¹⁷ Ž. KRNČEVIĆ, 1994., T. I/6.

¹¹⁸ M. ZEKAN, 1997., 95.; M. ZEKAN, 2000., 280.

¹¹⁹ D. JELOVINA, 1976., T. XIV/1-17.; M. PETRINEC, 2009., T. 4/Grob 86, T. 7/5-9.

¹²⁰ S. GUNJAČA, 1954., Br. 15, 20, 28, 41-42, 46.

¹²¹ D. JELOVINA, 1976., T. LXIX/9-17.; S. GUNJAČA, 1960., T. VII, VIII.

¹²² D. JELOVINA, 1991., 181-182.

¹²³ LJ. GUDELJ, 2005., 75, T. 4/19.

¹²⁴ M. PETRINEC, 1996., 12 – 115.

¹²⁵ A. JURČEVIĆ, 2008., 142.

na lokalitetu Grebljice u Podosoju,¹²⁷ u Dragoviću,¹²⁸ kod „Milunovog“ groblja u Dicmu,¹²⁹ u Koprivnu kod Dugopolja,¹³⁰ na groblju kod crkve sv. Jurja od Raduna,¹³¹ kod crkve sv. Ciprijana u Gatama kod Omiša¹³² na lokalitetu Greblje u Kučićima,¹³³ ali i na otocima: Nerežišće i Selac¹³⁴ na Braču i u Podselju u Velom selu na Visu.¹³⁵

Na području Dalmacije nalazi naroskanih naušnica u odnosu na naušnice s tri granulirana koljenca zastupljene su s manjim brojem primjeraka. Pronađene su u zadarskom zaleđu na Crkvini u selu Galovac,¹³⁶ na Begovači u Biljanima Donjim,¹³⁷ kod crkve sv. Petra u Kuli Atlagića,¹³⁸ u Podgrađu kod Benkovca¹³⁹ i kao slučajni nalaz na položaju Pribudić kod Zrmanje.¹⁴⁰

Pojedini nalazi naroskanih naušnica potječu s dijela šibenskog i kninskog područja, na bibrirskim grobljima Groblje, Tjeme i Dol,¹⁴¹ s Otresa,¹⁴² na Crkvini u Biskupiji kraj Knina,¹⁴³ na Lopuškoj glavici,¹⁴⁴ u Plavnu¹⁴⁵ i na brdu Spas.¹⁴⁶ Nađene su i na groblju kod crkve sv. Spasa,¹⁴⁷ u Vrlici kod Kotluše,¹⁴⁸ na Crkvini u Gornjim Koljanima¹⁴⁹ i na groblju uz crkvu sv. Jurja na Putalju.¹⁵⁰

¹²⁶ A. MILOŠEVIĆ, 1998., 140, Sl. 231.

¹²⁷ A. MILOŠEVIĆ, 1998., 107.

¹²⁸ A. MILOŠEVIĆ, 1998., 102.

¹²⁹ S. GALIOT, 2017., 17, Sl. 22/Grob 22 i 11.

¹³⁰ H. GJURAŠIN, 2005., 172.

¹³¹ F. OREB, 1983., Tab. I/4.

¹³² V. KOVAČIĆ, 1994., 247.

¹³³ V. DELONGA, 2000., 70.

¹³⁴ D. DOMANČIĆ, 1960., 151.

¹³⁵ A. PITEŠA, 2005., 226, Sl. 18.

¹³⁶ J. BELOŠEVIĆ, 1996-1997., 348., T. XIV/5.

¹³⁷ D. JELOVINA, D. VRSALOVIĆ, 1981., T. I/ 6, T. III/56, T. XXXI/445, T. XLII/ 16.

¹³⁸ M. PETRINEC, 2000., 225/ 2.

¹³⁹ D. JELOVINA, 1976., T. LII/11-12.

¹⁴⁰ Z. VINSKI, 1949., T. III, Sl. 20-21.

¹⁴¹ M. ZEKAN, 1996, 50, 53; V. GHICA, A. MILOŠEVIĆ, D. DŽINO, 2015., 26, Sl. 14.

¹⁴² M. ZEKAN, 1986., 161-163.

¹⁴³ D. JELOVINA, 1976., T. XIV/ 18, 21-22, T. XV/1-8; M. PETRINEC, 2009., 191., T. 7/ 11.

¹⁴⁴ S. GUNJAČA, 1954., 52.

¹⁴⁵ S. GUNJAČA, 1960., T. VIII/9-12.; D. JELOVINA, 1976., T. LXX/1-4.

¹⁴⁶ D. JELOVINA, 1991., T. I/Grob 4, T. XX/Grob 196, T. XXV/ 31.

¹⁴⁷ M. PETRINEC, 1996., 11, Grob 7a; 13, Grob 42; 14, Grob 43; 17, Grob 85a; 22-23, Grob 145, 182a; 96, Grob 981; 115.

Naroskane naušnice i s tri granulirana koljenca u literaturi su prvotno datirane s ostalim nakitnim predmetima starohrvatskog razdoblja od 9. do 12. stoljeća.¹⁵¹ Daljnjim istraživanjima, stajališta autora polako se odmiču od takve datacije i primiču se dataciji kakvu pruža analiza s Begovače,¹⁵² a kasnije i analiza stratigrafije groblja sv. Spasa u Vrh Rici prema kojoj N. Jakšić primjenu naroskanih naušnica stavlja od druge polovine 13. do prve polovice 14. stoljeća, dok je primjena naušnica s granuliranim koljencima trajala do kraja 14. stoljeća.¹⁵³ Mišljenju N. Jakšića priklanja se i R. Jurić.¹⁵⁴ Ž. Krnčević povezujući se na analogije s Begovače i drugih lokaliteta nalaze naušnica s Danila kod Šematorija smješta od 12. do 14. stoljeća.¹⁵⁵ V. Kovačić analizom groblja crkve sv. Ciprijana u Gatama kod Omiša naušnice s tri granulirana koljenca opredjeljuje u romaničku fazu, odnosno u kraj 12. stoljeća.¹⁵⁶ M. Petrincec uporabu naušnica s granuliranim koljencima stavlja u drugu polovinu 13. i prvu polovinu 14. stoljeća, kada se one obimnije koriste,¹⁵⁷ dok T. Burić pojavu naušnica s tri granulirana koljenca smješta u kraj starohrvatskog razdoblja, s čestom uporabom tijekom razvijenog srednjeg vijeka (12. – 13. stoljeće).¹⁵⁸ V. Sokol trajanje naušnica s tri granulirana koljenca smješta od 12. stoljeća pa sve do kraja tog stoljeća, dok naroskanu varijantu od kraja 12. stoljeća prema drugoj polovini 13. stoljeća.¹⁵⁹ A. Piteša uporabu istoimenih naušnica datira od 12. do 15. stoljeća, s tim da nalazom naušnica s tri granulirana koljenca pronađenih zajedno s trojagodnim naušnicama i novcem Nikole Trona pomiče uporabu u drugu polovinu 15. stoljeća, dok naroskane naušnice datira od 12. do 14. stoljeća.¹⁶⁰

¹⁴⁸ S. GUNJAČA, 1953., Sl. 7.

¹⁴⁹ A. JURČEVIĆ, 2008., 144.

¹⁵⁰ T. BURIĆ, 2001., 310, T. IV/5-6.

¹⁵¹ D. JELOVINA, 1976., 99-102; D. JELOVINA, D. VRSALOVIĆ, 1981, 115.

¹⁵² N. JAKŠIĆ, 1990., 407-433.

¹⁵³ N. JAKŠIĆ, 1996., 158.

¹⁵⁴ R. JURIĆ, 2015., 79.

¹⁵⁵ Ž. KRNČEVIĆ, 1994., 283; Ž. KRNČEVIĆ, 2013., 114.

¹⁵⁶ V. KOVAČIĆ, 1994., 252-253.

¹⁵⁷ M. PETRINEC, 2009., 183.

¹⁵⁸ T. BURIĆ, 2001., 210-212.

¹⁵⁹ V. SOKOL, 2006., 285, 289.

¹⁶⁰ A. PITEŠA, 2009., 150 – 153.

4.1.2.3. Trojagodne naušnice

Trojagodne naušnice najčešće su načinjene od srebra i pozlaćenog srebra, manje od zlata te rijetko od bronce. U izradi trojagodnih naušnica koriste se tehnike filigran, granulacija, „a jour“ ili tehnika na proboj i lijevanje kojim se imitiraju filigran i granulacija. Sastoje se od karike kružnog ili ovalnog oblika s tri identične šuplje jagode pričvršćene o nju (Slika 15.). Prostor na karici, između jagoda, ukrašen je filigranskim nitima koji tvore mrežu te granulama u nizu sa svrhom pridržavanja jagoda na karici ili ukrašavanja.¹⁶¹ Pričvršćivanje se izvodi pomoću kvačice i petlje ili rjeđe s petljom u obliku slova „S“. Kraj bliže jagodi, ovijen je nabranom filigranskom žicom, dok na drugom kraju petlja na sebi sadrži niz granula.¹⁶²

Slika 15. Trojagodna naušnica (Dugopolje – Vučipolje) (H. GJURAŠIN, 2010., 123, Grob 37.)

Manji broj trojagodnih naušnica između jagoda ima pričvršćena dva diska, a potječu s nekoliko lokaliteta, kao što su Đevrske,¹⁶³ Smrdelji,¹⁶⁴ Crkvina u Biskupiji,¹⁶⁵ Plavno,¹⁶⁶ Uzdolje,¹⁶⁷ groblje kod crkve sv. Spasa,¹⁶⁸ Crkvina u Koljanima Gornjim¹⁶⁹ i Brnaze kod

¹⁶¹ R. JURIĆ, 1981., 278-281.; R. JURIĆ, 2014., 122.; R. JURIĆ, 2015., 90.

¹⁶² R. JURIĆ, 2014., 124; R. JURIĆ, 2015., 90.

¹⁶³ D. JELOVINA, 1976., T. LXI/2.

¹⁶⁴ N. JAKŠIĆ, 1983., 63, T. V/7.

¹⁶⁵ D. JELOVINA, 1976., T. XXI/2-6.

¹⁶⁶ S. GUNJAČA, 1960., T. IV/1-4.

¹⁶⁷ LJ. GUDELJ, 2005., 75, G-26.

Sinja,¹⁷⁰ dok iznimku predstavljaju trojagodne naušnice koje imaju lančić ovješeno o alkice poput trojagodnih naušnica pronađenih u ostavi kasnosrednjovjekovnog novca u Pridrazi¹⁷¹ i s Crkvine u Biskupiji (Slika 16.).¹⁷² Izrađuju se u manjim dimenzijama kao prave naušnice nošene na uhu i velikih dimenzija nošene kao sljepoočnicarke utaknute na vrpce ili dijadem. Dvije trojagodne naušnice čine jedan par koje su po karakteristikama identične, no isto tako svaki par je unikat te se pojavljuju u nekoliko varijanti.

Slika 16. Trojagodne naušnice s pričvršćena dva diska između jagoda (Udbina – Sv. Jakov) i s lančićem ovješnim o alkice (Pridraga) (R. JURIĆ, 2014., 123, Sl. 3; M. ILKIĆ, J. BELOŠEVIĆ, 2019., 40, T.I/2.)

¹⁶⁸ M. PETRINEC, 1996., 54, Grob 648; 56, Grob 658; 61, Grob 689.

¹⁶⁹ A. JURČEVIĆ, 2008., 144, Grob 34.

¹⁷⁰ S. GUNJAČA, 1955., 125, T. III/88.

¹⁷¹ R. JURIĆ, 1981., T. 32.

¹⁷² Iz *Starinarskog dnevnika* L. Maruna, M. Petrinec doznaje kako naušnice s lančićima nisu pronađene kod Smrdelja, već potječu s područja Biskupije – Crkvine. D. JELOVINA, 1976., T. LXXXIV/2; R. JURIĆ, 2014., 125.

U literaturi se nazivaju naušnicama „kijevskog tipa“ prema glavnom gradu Ukrajine zbog pronađene veće količine trojagodnih naušnica.¹⁷³ Međutim, V. Sokol ne slaže se s tim nazivom te navodi kako su one po dataciji puno ranije, a od trojagodnih naušnica pronađenih na području Dalmacije razlikuju se motivima izvedenim filigranom i granulacijom i u konačnici, radionici. Zbog veće količine trojagodnih naušnica nađenih na Crkvini u Biskupiji kraj Knina i Grborezima, opredjeljuje se za tip Knin-Grborezi.¹⁷⁴ Također, trojagodne naušnice dobro su datirane nalazima novca unutar pojedinačnih grobnih cjelina, ostavama novca u Pridrazi i Lipovoj glavici, ali i u istom sloju te naposljetku prikazom trojagodnih naušnica na konzoli datiranoj u drugu polovinu 14. stoljeća (Slika 17.).¹⁷⁵ Međutim, J. Vučić ističe kako do povećanja prilaganja novca u grobovima za vrijeme uporabe trojagodnih naušnica dolazi zbog povećane robnovčanice privrede.¹⁷⁶

Slika 17. Konzola, portret žene s prikazom trojagodnih naušnica sa zvonika splitske katedrale
(R. JURIC, 1981., T. 34.)

¹⁷³ D. JELOVINA, 1976., 100; D. JELOVINA, D. VRŠALOVIĆ, 1981., 114-115.

¹⁷⁴ V. SOKOL, 2006., 293-294.

¹⁷⁵ V. SOKOL, 2006., 293; A. PITEŠA, 2014., 18-19.

¹⁷⁶ J. VUČIĆ, 2010., 117.

Tipologiju trojagodnih naušnica donio je 1983. N. Jakšić na temelju analize naušnica iz Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika. S obzirom na ukrase i oblik jagoda, trojagodne naušnice dijeli u šest tipova s njihovim varijantama od A do F. Prema tome, jagode mogu biti sastavljene od dviju polovica na kojima se kao dekoracija javljaju cvjetni motivi s četirima, pet, šest ili osam latica (tipovi od A do C) ili kuglastog oblika sastavljene od dviju šupljih polovica na kojima se lemljenjem nanosi ukras (tipovi od D do F). Osim toga, kod pojedinih primjeraka jagode mogu biti više ili manje prošupljene, odnosno izrađene tehnikom na proboj.¹⁷⁷

Kod tipova naušnica i njihovih varijanti od A do C jagode mogu imati središnji prsten ili mogu biti bez prstena, a pritom se latice direktno spajaju jedna na drugu. Kod ukrašavanja česta su granulirana zrna smještena na mjestu račvališta latica, dodira latica ili središnjem prstenu te s unutarnje strane latica (Slika 18.). Na spojevima latica, umjesto granuliranih zrnaca, mogu biti prilemljene i uške načinjene od filigranske žice. Pojedini primjerci jagoda mogu biti bez apliciranih filigranskih i granuliranih ukrasa ili je filigranska žica od koje su načinjene latice optočene granuliranim zrnima (Slika 19.), kao i kružić, formiran na mjestu spajanja latica. Također, na mjestu kružića i dodira latica pojavljuje se po jedna bradavica i granulirano zrno.¹⁷⁸

Slika 18. Trojagodne naušnice s probojem ukrašene granuliranim zrnima na račvalištu latica i mjestu dodira latica (Danilo – Šematorij) i s granuliranim zrnima s unutarnje strane latica (Polača – Sv. Kuzma i Damjan) (Ž. KRNČEVIĆ, 2013., 115; J. VUČIĆ, 2019/2020., 512, T. 5/56.)

¹⁷⁷ N. JAKŠIĆ, 1983., 49-67.

¹⁷⁸ N. JAKŠIĆ, 1983., 51-59.

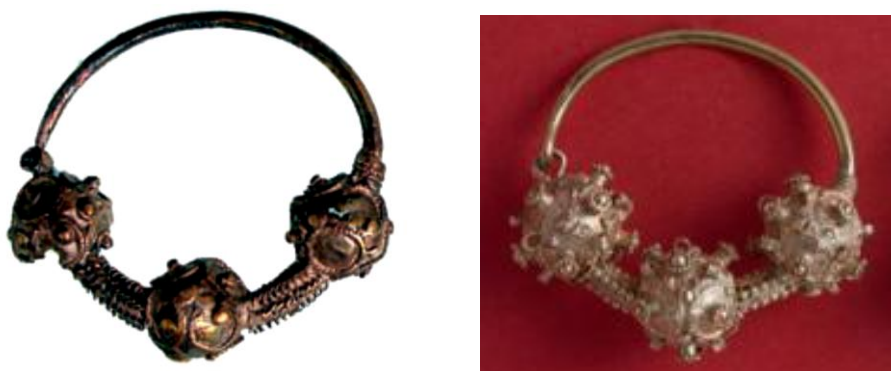
Slika 19. Trojagodne naušnice ukrašene uškama od filigranske žice (Cetina - Sv. Spas) i optočene granuliranim zrnima na filigranskoj žici (Podselje – Velo selo) (N. JAKŠIĆ, 1983., T. II/9; A. PITEŠA, 2005., 226, Sl. 16.)

Kod tipova naušnica s varijantama od D do F na pojedinim primjercima sredinom kuglastih jagoda teče žlijeb obrubljen s dvjema filigranskim nitima na kojima se nalaze aplicirane uške od filigranske žice, dok se na ostatku površine jagode nalaze granulirani trokutići. Uz granulirane trokutiće mogu se nalaziti i granulirani kružići te rozetice. Međutim, površina jagode u cijelosti može biti ispunjena granuliranim zrnima. Osim jednog žlijeba, javlja se i dvostruki žlijeb koji pritom dijeli površinu jagode u četiri dijela i unutar svakog dijela su granulirani trokutići. No, identičan motiv zasebno ili zajedno s granuliranim rozeticama pojavljuje se i kod varijante bez žlijeba (Slika 20.). Na svakoj polutci jagode mogu se nalaziti četiri aplicirane kružnice od filigranske niti, kao i granulirana zrna ili umjesto njih stršeća bradavica optočena granuliranim zrnima (Slika 21.). Aplicirane kružnice na polutkama jagoda mogu biti načinjene i od dvostruke filigranske žice. Na polutci jagode mogu biti i tri kružnice unutar kojih se nalazi granulirano zrno dok je površina kružnice podijeljena apliciranom jednostrukom ili dvostrukom filigranskom niti tvoreći rozetu od pet, šest ili sedam latica na čijoj su bazi smještena granulirana zrnca (Slika 22.). Umjesto rozete, jagoda može biti ukrašena i s pet kružića smještenih uokolo granuliranog zrna ili kružnicom unutar koje je smještena još jedna manja kružnica, a u središtu granulirano zrno (Slika 23.).¹⁷⁹

¹⁷⁹ N. JAKŠIĆ, 1983., 59-67.

Slika 20. Trojagodne naušnice s jednim žlijebom i uškama od filigranske žice te s filigranskim nitima na spoju i ukrašene granuliranim trokutićima (Dicmo – „Milunovo groblje“) (S. GALIOT, 2017., 17, Sl. 23.)

Slika 21. Trojagodne naušnice s četiri kružnice i granuliranim zrnima (Sinj – Hrvace) ili stršećim bradavicama (Cetina - Sv. Spas) (A. MILOŠEVIĆ, V. GAŠPARAC GUNJAČA, 2007., 449, Sl. 10.; M. PETRINEC, 2019., 68, Sl. 27.)

Slika 22. Trojagodna naušnica u obliku peterolatične rozete (Pag – Stari grad) (R. JURIĆ, 2015., 84, Sl. 15.2.)

Slika 23. Trojagodne naušnice ukrašene s pet manjih kružića i unutar granuliranim zrnom (Danilo – Šematorij) i dvostrukom kružnicom s granuliranim zrnom u središtu (Kučiće – Greblje) (Ž. KRNČEVIĆ, 2013., 116; V. DELONGA, 2000., 71.)

Trojagodne naušnice u svojim brojnim varijantama rasprostranjene su na širokom području Dalmacije. Na zadarskom području nađene su u Starom gradu na otoku Pagu,¹⁸⁰ kod crkve sv. Ambroza u Ninu,¹⁸¹ kod crkve sv. Petra u Starigradu na Paklenici,¹⁸² kod crkve sv. Dominika i sv. Marije u gradu Zadru,¹⁸³ u Bibinjama,¹⁸⁴ na Crkvini u Galovcu,¹⁸⁵ na Begovači u Biljanima Donjim.¹⁸⁶ Zatim, u Korlatu,¹⁸⁷ na Mastirinama u selu Kašiću,¹⁸⁸ unutar ostave u Pridrazi,¹⁸⁹ kod crkve sv. Jure u Kruševu¹⁹⁰ na Crkvini u Pakošanama,¹⁹¹ u Polači,¹⁹² kod

¹⁸⁰ R. JURIĆ, Š. BATOVIĆ, 2008., 278, Sl. 8-9.

¹⁸¹ R. JURIĆ, 2002., 298-299.

¹⁸² R. JURIĆ, 2003., 657, Sl. 5.; R. JURIĆ, 2015., 78, Sl. 14.1.

¹⁸³ N. JAKŠIĆ, 1983., 71; R. JURIĆ, 2002., 310.

¹⁸⁴ R. JURIĆ, 2005., 199-200.

¹⁸⁵ J. BELOŠEVIĆ, 1996/1997., 349, T. XV/1-6.

¹⁸⁶ D. JELOVINA, D. VRSALOVIĆ, 1981., T. I/22-23, T. II/28, 38, T. VI/117, T. VII/ 130, 146, T. IX/161, T. X/189, T. XI/ 228, T. XII/ 232, 235-236, T. XIII/245-246, T. XVII/259, T. XXXI/449, T. XXXV/518, T. XLII/23.

¹⁸⁷ N. JAKŠIĆ, 1983., 65, Inv. br. 2584 (MHAS).

¹⁸⁸ D. JELOVINA, 1976., T. LXV/5.; D. JELOVINA, 1982., 39, Grob 26.

¹⁸⁹ R. JURIĆ, 1981., T. 32/145.

¹⁹⁰ J. VUČIĆ, 2010., 149, T. 8/2.

¹⁹¹ A. UGLEŠIĆ, K. GUSAR, 2014., 228, Sl. 10a

¹⁹² J. VUČIĆ, 2019/2020., 512, T. 5/55-56.

crkve sv. Petra u Kuli Atlagića,¹⁹³ na Šopotu,¹⁹⁴ u Podgrađu kod Benkovca¹⁹⁵ i kod crkve sv. Ivana u Medviđi.¹⁹⁶

Također ih pronalazimo na šibenskom i kninskom području gdje su zabilježene kod crkve sv. Martina na Ivinju,¹⁹⁷ na bribirskim grobljima Tjeme i Dol,¹⁹⁸ na Otresu¹⁹⁹ u Bratiškovcima,²⁰⁰ u Đevrskama,²⁰¹ u Smrdeljima,²⁰² u Biovičinom selu,²⁰³ u Pađenama²⁰⁴ u Mokrom Polju,²⁰⁵ unutar jezgre grada Šibenika na položaju Gospa van Grada,²⁰⁶ kod crkve sv. Danijela u Šematoriju,²⁰⁷ na groblju sv. Lovre u Donjem polju,²⁰⁸ kod crkve Porodenja Marijina u Gradacu²⁰⁹ na Ceceli,²¹⁰ na Crkvini u Biskupiji,²¹¹ na groblju Bukorovića podvornici u Biskupiji kraj Knina,²¹² u Plavnu,²¹³ na brdu Spas,²¹⁴ na Kapitolu²¹⁵ i Uzdolju.²¹⁶

¹⁹³ M. PETRINEC, 2000., 225/1.

¹⁹⁴ N. JAKŠIĆ, 1983., 59-60, Inv. br. 2552-2563 (MHAS); V. DELONGA, T. BURIC, 1987., 38.

¹⁹⁵ N. JAKŠIĆ, 1983., T. IV/1.; R. JURIC, 2004., 153, Sl. 2.; 155, Sl. 3.

¹⁹⁶ A. UGLEŠIĆ, I. FADIĆ, 2013., 49.

¹⁹⁷ M. ZORIĆ, 1994.

¹⁹⁸ D. JELOVINA, 1968., T. IV, VII.; M. ZEKAN, 1996., 50, 53.

¹⁹⁹ D. JELOVINA, 1984., 365; M. ZEKAN, 2000., 261-271.

²⁰⁰ N. JAKŠIĆ, 1983., 65, Inv. br. 2450 (MHAS).

²⁰¹ D. JELOVINA, 1976., T. LXI/1-6.

²⁰² D. JELOVINA, 1976., T. LXXXII/5-19, T. LXXXIII/1-15, T. LXXXIV/1, 3-5.

²⁰³ N. JAKŠIĆ, 1983., 56, Inv. br. 950; 65, Inv. br. 952 (MHAS).

²⁰⁴ N. JAKŠIĆ, 1983., 55, Inv. br. 946 (MHAS).

²⁰⁵ A. PITEŠA, 2009., 157.

²⁰⁶ Ž. KRNČEVIĆ, 1998., 217, Sl. 30.

²⁰⁷ Ž. KRNČEVIĆ, 1994., 286, T. I/7-8; Ž. KRNČEVIĆ, 2013., 103-125.

²⁰⁸ Ž. KRNČEVIĆ, 1995., 54, Grob 21; Ž. KRNČEVIĆ, 2013., 103-125.

²⁰⁹ M. ZEKAN, 2000., 280.

²¹⁰ N. JAKŠIĆ, 1983., 65, Inv. br. 956 (MHAS); M. PETRINEC, 2007., 369-370.

²¹¹ D. JELOVINA, 1976., T. XIX/10, T. XX/1-12, T. XXI/1-6; M. PETRINEC, 2009., 187, T. 3/Grob 59, 66, 76, T. 4/Grob 91, 100, 101, T. 5/Grob 109, T. 7/Grob 12, 13.

²¹² M. PETRINEC, 2005., T. III/10-11.

²¹³ D. JELOVINA, 1976., T. LXXI/1-9; S. GUNJAČA, 1960., T. IV-VI.

²¹⁴ S. GUNJAČA, 1952., 230, Sl. 16; D. JELOVINA, 1991., 210.

²¹⁵ N. JAKŠIĆ, 1983., 65, Inv. br. 939 (MHAS).

²¹⁶ LJ. GUDELJ, 2005., 75, T. 4/26.

Nalazi trojagodnih naušnica nađeni su i na području uz gornji i donji tok rijeke Cetine i splitskog područja: kod crkve sv. Spasa na Cetini,²¹⁷ kod Gradine sv. Mihovil u Kijevu,²¹⁸ u Kotluši kod Vrlike,²¹⁹ na Crkvini u Gornjim Koljanima,²²⁰ u Maljkovu na položaju Greblje,²²¹ u Grudini kod izvora Ribarića,²²² na Grudini u Potravlju,²²³ u Travniku,²²⁴ na području Sinja u zaseoku Hrvace,²²⁵ u Brnazama kod Sinja,²²⁶ u Gardunu kod Trilja,²²⁷ na Poljanicama kod Biska,²²⁸ u Muću Gornjem,²²⁹ u Koprivnu,²³⁰ u Vučipolju kod Dugopolja,²³¹ na Majdanu kod Solina,²³² kod crkve sv. Nikole u Solinu,²³³ na groblju kod crkve sv. Jurja u Radunu,²³⁴ na groblju uz crkvu sv. Jurja na Putalju,²³⁵ kod crkve sv. Marte u Bijaćima,²³⁶ u istraživanjima Narodnog trga u Splitu,²³⁷ u Žrnovnici,²³⁸ kod crkve sv. Ciprijana u Gatama kod Omiša,²³⁹ na lokalitetu Greblje u Kučićima,²⁴⁰ kod Makarske,²⁴¹ u Zavojanama,²⁴² kod crkve sv. Mihovila

²¹⁷ M. PETRINEC, 1996., 12 – 117.

²¹⁸ A. MILOŠEVIĆ, 1998., 68.

²¹⁹ S. GUNJAČA, 1955., Sl. 7.; N. JAKŠIĆ, 1983., 62, Inv. br. 3925-3926 (MHAS).

²²⁰ D. JELOVINA, 1976., T. LXXV/3-8.; A. JURČEVIĆ, 2008., 143-144.

²²¹ D. JELOVINA, 1960., T. I/68, 71, T. II/74-75, 91.

²²² A. MILOŠEVIĆ, 1998., 140, Sl. 231.

²²³ A. MILOŠEVIĆ, 1998., 141, Sl. 233.

²²⁴ A. MILOŠEVIĆ, 1998., 165.

²²⁵ A. MILOŠEVIĆ, V. GAŠPARAC GUNJAČA, 2007., 449, Sl. 10.

²²⁶ S. GUNJAČA, 1955., T. III/88.

²²⁷ N. JAKŠIĆ, 1983., 53, Inv. br. 1999 (MHAS).

²²⁸ A. MILOŠEVIĆ, 1991., Sl. 25/16-17.

²²⁹ F. OREB, M. ZEKAN, 1978-1979., 217.; N. JAKŠIĆ, 1983., T. II/8.

²³⁰ H. GJURAŠIN, 2005., 172, Grob 1, 17.

²³¹ H. GJURAŠIN, 2010., 120, Grob 77, 99; 121, Grob 100; 123, Grob 137, 151.

²³² N. JAKŠIĆ, 1983., 59, Inv. br. 1791 (MHAS).

²³³ R. JURIĆ, 1992., 169, T. I/1-3.

²³⁴ F. OREB, 1983., T. I/12.

²³⁵ T. BURIC, 2001., 314, T. VIII/10-11; 318, T. XII/6-7.

²³⁶ R. JURIĆ, 1992., 142, Sl. 2.

²³⁷ F. OREB, 2010., 154, Grob 5.

²³⁸ N. JAKŠIĆ, 1983., 60, Inv. br. 2039-2040 (MHAS).

²³⁹ V. KOVAČIĆ, 1994., 247, Grob 89.

²⁴⁰ V. DELONGA, 2000., 71.

²⁴¹ N. JAKŠIĆ, 1983., 58, Inv. br. 2045 (MHAS).

²⁴² LJ. GUDELJ, 2003., 256, Kat. 6.

u Prološcu Donjem²⁴³ te otocima Nerežišću na Braču,²⁴⁴ Dolu na Hvaru²⁴⁵ i Podselju u Velom selu na otoku Visu.²⁴⁶

Među navedenim primjercima zastupljenim na području Dalmacije što pronađenih unutar grobova, a što kao slučajni nalaz, izdvaja se nalaz para trojagodnih naušnica s lančićem ovješanim o alkice pronađenih u ostavi iz Pridrage kod Novigrada prilikom gradnje školskog igrališta 1960. godine. Spomenuta ostava sadržavala je velik broj novca i nakit, a sve je bilo pohranjeno u olovnu posudu koja je oštećena udarcem krampa. Zastupljeni su novci (1081 primjerak spašen) 14. i 15. stoljeća: Hrvoja Vukčića Hrvatinića, Monete Dalmatiae, Akvilejskih patrijarsa, Gorice, Padove, Mletačkih duždeva i Anžuvina, dok je od nakita uz par trojagodnih naušnica ukrašenih filigranom i granulacijom ostava sadržavala tri prstena (od kojih su dva danas izgubljena) te ulomak lančića (vjerojatno ostatak trojagodnih naušnica koje se nisu sačuvale). Uza sve to, sadržaj ostave činile su i dvije ukrasne kopče pojasa i puceta.²⁴⁷ Vrijeme sakrivanja ostave određeno je u 1415. godinu, na osnovu velikog broja Monete Dalmatiae, inače prilično rijetko zastupljenog, kao najmlađeg kovanog novca prema odluci mletačkog Senata 1410. i 1414. godine za optjecaj u Dalmaciji. Ostava je vjerojatno sakrivena prilikom događaja kada u Novigrad upadaju hrvatski konjanici koji dolaze iz Knina kako bi pokrali podanike Mlečana smještenih u Docu. Ujedno, brojnošću nalaza ostava iz Pridrage najveća je na području sjeverne Dalmacije.²⁴⁸

Pitanje datacije trojagodnih naušnica izazvalo je niz rasprava kod autora što je rezultiralo velikim kronološkim okvirom od 9. do 16. stoljeća. Josip Brunšmid na temelju trojagodnih naušnica iz ostave novca 14. i početka 15. stoljeća iz Lipove glavice zaključuje kako slični tipovi naušnica ne mogu biti stariji od 14. stoljeća.²⁴⁹ Trojagodnim naušnicama pozabavio se i Lj. Karaman koji ih vremenski smješta od 9. do 11. stoljeća zajedno s ostalim starohrvatskim nakitom s kojim čine jednu cjelinu. Na zvoniku splitske katedrale uočava konzolu s prikazom ženskog lika koja na sebi ima trojagodne naušnice iz druge polovine 14. stoljeća, nakon čega

²⁴³ LJ. GUDELJ, 2000., 144.

²⁴⁴ D. DOMANČIĆ, 1960., 151; N. JAKŠIĆ, 1983., T. V/2.

²⁴⁵ N. JAKŠIĆ, 1983., T. V/8.

²⁴⁶ A. PITEŠA, 2005., 226, Sl. 16-17.

²⁴⁷ M. ILKIĆ, J. BELOŠEVIĆ, 2019., 8-37.

²⁴⁸ M. ILKIĆ, J. BELOŠEVIĆ, 2019., 38-42.

²⁴⁹ J. VUČIĆ, 2010., 118.

u rijetkim slučajevima, pomiče granicu uporabe trojagodnih naušnica do u kasni srednji vijek.²⁵⁰

Istraživanjem starohrvatske crkve i kasnosrednjovjekovnog groblja u Brnazama kod Sinja, unutar groba 88 pronađen je par trojagodnih naušnica zajedno s novcem Ludovika Anžuvinskog, S. Gunjača predlaže dataciju ne mnogo raniju od 14. stoljeća.²⁵¹ Takvu dataciju trojagodnih naušnica ne prihvaća Lj. Karaman koji je mišljenja da su naušnice završile u grobu nakon duže uporabe kao ostatak iz ranijeg vremena.²⁵² Karamanovom mišljenju pridružuju se i autori poput Zdenka Vinskog i D. Jelovine koji naušnice ovog tipa datiraju u širokom rasponu od 9. do 14., pa i u 15. stoljeće.²⁵³

Vrijedan doprinos u određivanju datacije trojagodnih naušnica dao je i N. Jakšić koji na osnovu pojedinačnih nalaza u grobovima s novcem bilježi pojavu trojagodnih naušnica krajem 13. stoljeća, a kao dokaz uporabe i u 15. stoljeću navodi ostave novca iz Pridrage i Lipove glavice u kojima je uz novac 14. i 15. stoljeća pronađen par trojagodnih naušnica.²⁵⁴ Kasnije, analizama s Begovače i sv. Spasa trojagodne naušnice vremenski datira od sredine 14. do sredine 15. stoljeća.²⁵⁵

U novije vrijeme i drugi autori opredjeljuju nalaze trojagodnih naušnica u kasni srednji vijek, a takvom mišljenju se priklanja i R. Jurić koji ih svrstava u kraj 13. i prvu polovinu 15. stoljeća.²⁵⁶ Nalaze trojagodnih naušnica s Crkvine u Galovcu kod Zadra, J. Belošević okvirno datira od 13. do 15. stoljeća.²⁵⁷ Pronalaskom trojagodnih naušnica prilikom istraživanja crkve sv. Ciprijana u Gatama kod Omiša, V. Kovačić svrstava ih u nakit 13. i 14. stoljeća.²⁵⁸ M. Petrincec pojavu bogato ukrašenih trojagodnih naušnica smješta u vrijeme druge polovine 13. do 15. stoljeća, s obimnijom uporabom u 14. stoljeću. Tvrdnju potvrđuje nalazima naušnica otkrivenih unutar grobova s novcem Ludovika Anžuvinskog.²⁵⁹ Ž. Krnčević početak uporabe trojagodnih naušnica svrstava u kraj 12. pa sve do 15. stoljeća, s mogućom uporabom i u

²⁵⁰ LJ. KARAMAN, 1956., 130.

²⁵¹ S. GUNJAČA, 1955., 132.

²⁵² LJ. KARAMAN, 1956., 130.

²⁵³ Z. VINSKI, 1949., 34-35; D. JELOVINA, D. VRŠALOVIĆ, 1981., 116; D. JELOVINA, 1991., 213.

²⁵⁴ N. JAKŠIĆ, 1983., 68-70; N. JAKŠIĆ, 1983/84., 331-342.

²⁵⁵ N. JAKŠIĆ, 1990., 407-433; N. JAKŠIĆ, 1996., 139-172.

²⁵⁶ R. JURIĆ, 2015., 92.

²⁵⁷ J. BELOŠEVIĆ, 1991/1992., 136.

²⁵⁸ V. KOVAČIĆ, 1994., 254.

²⁵⁹ M. PETRINEC, 2005., 202.

razdoblju novog vijeka.²⁶⁰ H. Gjurašin odjeljuje glatke primjerke jagoda od onih bogato ukrašenih te ih datira od 13. do 15. stoljeća,²⁶¹ kao i J. Vučić koji primjenu ukrašenih primjeraka, izuzev glatkih stavlja od kraja 13. do kraja 14. stoljeća, a od 15. stoljeća primjerke s diskovima.²⁶²

Nakon određivanja datacije trojagodnih naušnica u kasni srednji vijek, nameće se pitanje utvrđivanja mjesta njihove izrade, odnosno radionica. Među prvima, C. Fisković iznosi mišljenje o primorskim obrtnicima kao mogućim majstorima u izradi trojagodnih naušnica.²⁶³ Pitanjem radionica trojagodnih naušnica u širem opsegu pozabavio se N. Jakšić određivši naušnice zlatarskim proizvodom dalmatinskih obrtnika. Tvrdnju potkrjepljuje arhivskom građom 13. i 14. stoljeća u kojoj su zabilježena imena majstora dalmatinskih komuna (Zadar, Split, Trogir, Dubrovnik i Kotor) da bi se s mjesta produkcije potom distribuirale na šire područje zaleđa, Bosne i Srbije.²⁶⁴ Iznesenoj tvrdnji pridružuje se R. Jurić, uz mogućnost kako su se pojedini primjerci trojagodnih naušnica mogli proizvesti na području Knina i Bribira, mjestima gdje se izrađivao nakit iz prethodnog razdoblja.²⁶⁵ D. Jelovina trojagodne naušnice svrstava u produkciju nastalu u radionicama domaćih zlatara koje su djelovale u zaleđu dalmatinskih gradova, ne odvajajući ih od ostalog starohrvatskog nakita ukrašenog također u tehnici filigrana i granulacije s kojim čini cjelinu. Kao razlog navodi nalaze neuspjelih odlomaka naušnica otkrivenih u Biskupiji kod Knina.²⁶⁶

4.1.2.3.1. Trojagodne naušnice sa središnjom kruškolikom jagodom

Naušnice s dvije bočne jagode i središnjom kruškolikom jagodom (Slika 24.) smatraju se varijantom trojagodnih naušnica.²⁶⁷ Na osnovu kronologije i oblikovanja V. Sokol izdvaja

²⁶⁰ Ž. KRNČEVIĆ, 2013., 115.

²⁶¹ H. GJURAŠIN, 2010., 130.

²⁶² J. VUČIĆ, 2010., 121.

²⁶³ C. FISKOVIĆ, 1949., 144.

²⁶⁴ N. JAKŠIĆ, 1983/84., 331-342.

²⁶⁵ R. JURIC, 1992., 174; R. JURIC, 2015., 92.

²⁶⁶ D. JELOVINA, D. VRŠALOVIĆ, 1981., 114-116; D. JELOVINA, 1991., 210-213.

²⁶⁷ R. JURIC, 1981., 61.

ih kao poseban tip.²⁶⁸ Uglavnom su izrađene od srebra i srebra s pozlatom. Sastoje se od karike ovalnog oblika s čije su donje bočne strane pričvršćene dvije jagode kružnog oblika. U sredini se nalazi jagoda kruškolikog oblika sastavljena od četiriju zasebnih stožaca ili u obliku piramide (Slika 25.), dok je s unutarnje strane karice na vrhu središnje jagode smještena manja jagoda kuglastog oblika. Prostor na karici, između jagoda, može biti ukrašen s po nekoliko redova filigranske žice ili granuliranim zrnima, a pričvršćuju se pomoću petlje „S“ oblika ili ovalnog oblika.²⁶⁹

Slika 24. Trojagodne naušnice sa središnjom kruškolikom jagodom (Cetina - Sv. Spas)
(M. PETRINEC, 2019., 67, Sl. 26.)

Slika 25. Trojagodne naušnice sa središnjom jagodom u obliku piramide (Biskupija – Crkvina)
(M. PETRINEC, 2015., 359, Sl. 26.)

²⁶⁸ V. SOKOL, 2006., 297.

²⁶⁹ D. JELOVINA, 1960., 263; M. PETRINEC, 1996., 47,80; M. PETRINEC, 2009., 176; H. GJURAŠIN, 2010., 126; R. JURIĆ, 2015., 99.

Kao i u slučaju trojagodnih naušnica, raskošna dekoracija izvedena pomoću filigrana i granulacije javlja se i kod varijante sa središnjom kruškolikom jagodom. Bočne jagode sastavljene od dviju polutki mogu biti kružnog oblika bez proboja ili s probojem, kao i mala kuglasta jagoda s ušicom pričvršćena iznad središnje jagode. Kod pojedinih primjeraka jagode su sastavljene u obliku četverolatičnog ili osmerolatičnog cvijeta. Završetak središnje kruškolike jagode može završavati kolutićima načinjenih filigranskom žicom, stršećim bradavicama ili polukalotama s ušicama. Od ukrasa, na naušnicama se pojavljuju aplicirane kružnice od filigranske žice, granulirana zrna, trokutići načinjeni granuliranim zrnima s filigranskim nitima te stršeće bradavice načinjene filigranskom žicom (Slika 26.).²⁷⁰

Slika 26. Trojagodne naušnice sa središnjom kruškolikom jagodom bez proboja (nepoznato nalazište – Arheološki muzej Zadar) i s probojem (Dugopolje – Vučipolje) ukrašene filigranskom žicom i granuliranim zrnima (R. JURIC, 2015., Sl. 16; H. GJURAŠIN, 2010., 121, Grob 121.)

Na području Dalmacije zastupljene su s manjim brojem nalaza za razliku od trojagodnih naušnica. Pretežito su rasprostranjene na prostoru rijeke Krke, Knina i gornjeg toka rijeke Cetine: na Crkvini u Biskupiji kraj Knina,²⁷¹ u Plavnu,²⁷² kod crkve sv. Spasa na Cetini,²⁷³ na

²⁷⁰ D. JELOVINA, 1960., 263; M. PETRINEC, 1996., 48,80, 117; M. PETRINEC, 2009., 176; H. GJURAŠIN, 2010., 126; R. JURIC, 2015., 99.

²⁷¹ D. JELOVINA, 1976., T. XXI/7-10; M. PETRINEC, 2009., T. 5/Grob 102.

²⁷² S. GUNJAČA, 1960., T. VI/8.

lokalitetu Greblje u Maljkovu,²⁷⁴ na Grudini kod izvora Ribarića,²⁷⁵ u Vučipolju kod Dugopolja²⁷⁶ i na lokalitetu Latinčeve kuće u Trilju.²⁷⁷ Jedan primjerak naušnica sa središnjom kruškolikom jagodom potječe s nepoznatog nalazišta, a čuva se u Arheološkom muzeju u Zadru.²⁷⁸

Prilikom istraživanja kasnosrednjovjekovnog groblja Greblje u Maljkovu, D. Jelovina prvotno naušnice sa središnjom kruškolikom jagodom svrstava zajedno s trojagodnim naušnicama te ih u sklopu groblja datira od 12. do 15. stoljeća.²⁷⁹ Međutim, u kasnijoj literaturi navodi kako one mogu biti mlađeg datuma.²⁸⁰ Bešlagić i Basler naušnice izdvajaju u tip s dvije jagode i središnjim kruškolikim ili piramidalnim završetkom i vremenski smještaju u razdoblje od 12. do 15. stoljeća.²⁸¹ N. Jakšić naušnice datira od druge polovine 14. i na početak 15. stoljeća,²⁸² dok M. Petrincec naušnice svrstava u horizont zajedno s trojagodnim naušnicama, kao njihova rijetka varijanta.²⁸³ R. Jurić zastupa mišljenje kako su se koristile kroz prvu polovinu 15. stoljeća, a po mogućnosti i dulje od sredine istog stoljeća.²⁸⁴ J. Vučić naušnice pripisuje mlađim varijantama koje se pojavljuju od 15. stoljeća,²⁸⁵ a V. Sokol naziva ih trojagodnim filigranskim naušnicama s okomito postavljenom većom srednjom jagodom i datira u 15. stoljeće.²⁸⁶

²⁷³ M. PETRINEC, 1996., 48,80, 117.

²⁷⁴ D. JELOVINA, 1960., T. II/ 94.

²⁷⁵ A. MILOŠEVIĆ, 1998., 140, Sl. 231.

²⁷⁶ H. GJURAŠIN, 2010., 121, Grob 121.

²⁷⁷ A. MILOŠEVIĆ, 1998., 264.

²⁷⁸ R. JURIĆ, 2015., Sl. 16.

²⁷⁹ D. JELOVINA, 1960., 264-266.

²⁸⁰ D. JELOVINA, D. VRŠALOVIĆ, 1981., 116.

²⁸¹ BEŠLAGIĆ – BASLER 1964., 76-79.

²⁸² N. JAKŠIĆ, 1978., 93.

²⁸³ M. PETRINEC, 2009., 182.

²⁸⁴ R. JURIĆ, 2015., 99.

²⁸⁵ J. VUČIĆ, 2010., 121.

²⁸⁶ V. SOKOL, 2006., 297.

4.2. Nakit za vrat

4.2.1. Ogrlice

Ogrlice su vrsta nakitnog predmeta čija je namjena ukrašavanje vrata što se ujedno i raspoznaje prema smještaju pronađenih zrnaca unutar grobova na mjestu vrata, prsiju ili pod lubanjom. Izrađuju se nizanjem zrna raznih oblika i boja na uzicu, a ovisno o količini nanizanih zrna razlikuju se manje ili veće ogrlice. Zrna su većinom načinjena od stakla ili staklene paste tehnikom taljenja, ali i od jantara koja su pronađena na Crkvini u Pakoštanima. Prema oblicima (Slika 27.) najčešće su zastupljena zrna kružnog oblika, dok su drugi oblici manje brojni (npr. valjkastog, kruškolikog, bikoničnog, oblika stošca). Kod boje zrna prevladavaju bijela, plava i crna, kao i to da su zrna većinom izrađena u jednoj boji.²⁸⁷ Na arheološkim lokalitetima uglavnom se pronalaze s jednim ili po nekoliko primjeraka zrna, dok su nalazi ogrlica s većim brojem sačuvanih zrna rijetki. Među njima se izdvaja nalaz ogrlice iz groba 19 na Poljanicama u Bisku (Slika 28.) pod stećkom s ukupno pronađenih 48 staklenih perli (46 bijelih i 2 crne).²⁸⁸

Nalazi ogrlica ili njihovih dijelova (staklenih, jantarnih perli) nađeni su u manjem broju na lokalitetima s područja Dalmacije, primjerice pronalaze se unutar groba 449 na Begovači u Biljanima Donjim zajedno s trojagodnom naušnicom,²⁸⁹ na Crkvini u Pakoštanima²⁹⁰ i kod crkve sv. Martina u Ivinju.²⁹¹ Jedna perla pronađena je u grobu 5 u istraživanjima Narodnog trga u Splitu s trojagodnom naušnicom.²⁹² Nekoliko nalaza potječe i s crkve sv. Spasa,²⁹³ s

²⁸⁷ D. JELOVINA, 1960., 263-264; D. JELOVINA, 1976., 110-111; D. JELOVINA, D. VRSALOVIĆ, 1981., 124-125; A. MILOŠEVIĆ, 1982., 195; M. PETRINEC, 1996., 15, 18, 122; H. GJURAŠIN, 2010., 127; A. UGLEŠIĆ, K. GUSAR, 2014., 224.

²⁸⁸ A. MILOŠEVIĆ, 1991., 28.

²⁸⁹ D. JELOVINA, D. VRSALOVIĆ, 1981., T. XXXI/449.

²⁹⁰ A. UGLEŠIĆ, K. GUSAR, 2014., 224.

²⁹¹ M. ZORIĆ, 1994.

²⁹² F. OREB, 2010., 154, Grob 5.

²⁹³ M. PETRINEC, 1996., 15, Grob 54; 18, Grob 95b; 122, Br. 101.

lokaliteta Greblje u Maljkovu,²⁹⁴ s lokaliteta Grebčine u Trilju,²⁹⁵ na Poljanicama u Bisku²⁹⁶ i s Vučipolja kod Dugopolja.²⁹⁷

Slika 27. Zrna ogrlica kružnog i valjkastog oblika (Cetina - Sv. Spas) (M. PETRINEC, 1996., 15, Grob 54; 18, Grob 95b; 122, Br. 101.)

Slika 28. Ogrlica od 48 staklenih perli (Bisko – Poljanice) (A. MILOŠEVIĆ, 1991., Sl. 40.)

²⁹⁴ D. JELOVINA, 1960., 264, T. II/112.

²⁹⁵ A. MILOŠEVIĆ, 1982., 197, Crtež 7/1.

²⁹⁶ A. MILOŠEVIĆ, 1991., Sl. 40.

²⁹⁷ H. GJURAŠIN, 2010., 127.

Što se tiče datacije, ogrlice (perlice) koje potječu s nalazišta u Dalmaciji, na temelju pronalaska u nekoliko primjeraka unutar grobova zajedno s trojagodnim naušnicama, ali i novcima poput groba 34 sa Vučipolja kod Dugopolja s novcem Ludovika Anžuvinskog (1342. – 1382.), okvirno se mogu svrstati u razdoblje razvijenog i kasnog srednjeg vijeka, s naglaskom na 14. i 15. stoljeće.²⁹⁸

4.3. Nakit za ruke

4.3.1. Narukvice

Nalazi narukvica koje krase zapešća ruku žena ne pronalaze se na nalazištima razvijenog i kasnog srednjeg vijeka u Dalmaciji, a ni u povijesnim izvorima istog vremena, već od druge polovine 16. stoljeća kada se javljaju u paru.²⁹⁹ Međutim, primjerci narukvica nađeni su na području kontinentalne Hrvatske poput lokaliteta Petrijevi – Čerina gdje je prilikom zaštitnih istraživanja groblja pronađeno nekoliko narukvica.³⁰⁰ Naime, i s Ružice grada nedaleko Orahovice potječu ulomci staklenih narukvica datiranih u 15. – 16. stoljeće.³⁰¹

4.3.2. Prstenje

Poslije naušnica, sljedeći nakitni predmet po zastupljenosti u grobovima ili kao slučajan nalaz je prstenje koje se nosi na prstima ruku muškaraca, žena i djece uglavnom s po jednim primjerkom, ali moguće i više. Nastaje pod utjecajem kasnoantičkih i bizantskih primjera, kao i to što svojim oblikovanjem i ukrašavanjem predstavljaju proizvod domaćih radionica. Tipologiju prstenja u okviru starohrvatskih grobalja donosi D. Jelovina svrstavši prstenje u četiri glavne skupine: žljebasto (kanelirano) prstenje, obično kovano ili lijevano prstenje, lijevano masivno prstenje i prstenje s ukrasom koje zbog raznovrsnosti dijeli u nekoliko varijanti.³⁰²

²⁹⁸ D. JELOVINA, D. VRSALOVIĆ, 1981., 92; A. MILOŠEVIĆ, 1991., 28; A. UGLEŠIĆ, K. GUSAR, 2014., 224; H. GJURAŠIN, 2010., 119; F. OREB, 2010., 154, Grob 5.

²⁹⁹ R. JURIC, 1981., 51-66; I. ANZULOVIC, 2006., 210.

³⁰⁰ S. GALIOT, 2013., 46.

³⁰¹ Z. BOJČIĆ, M. RADIĆ, 2004., 48.

³⁰² D. JELOVINA, 1976., 106-109; D. JELOVINA, D. VRSALOVIĆ, 1981., 119-123.

4.3.2.1. Vitice

Unutar prstenja razvijenog i kasnog srednjeg vijeka često je prstenje jednostavnije izrade, tzv. vitice, dostupne većem broju korisnika. Pripada standardnom tipu prstenja kasnog srednjeg vijeka. Pretežito radene od tankog, savijenog lima, ali i lijevanjem što se uglavnom odnosi na brončane primjerke koji su ponešto masivniji. Najčešći su primjerci od bronce, u manjem broju od bakra, rijetko od pozlaćene bronce i srebra te iznimno od željeza. Vrpčastog su koluta te trakastog, blago konveksnog, deltoidnog ili zaobljenog trokutastog presjeka. Pojavljuju se primjerci neukrašenih i ukrašenih vitica. U većem broju zastupljeni su primjerci koji su s vanjske strane obruča ukrašeni jednim, dvama ili trima vodoravnim usporednim žljebovima načinjenim urezivanjem ili iskucavanjem (Slika 29.).³⁰³

Slika 29. Brončane vitice ukrašene žljebovima (Pakoštane – Crkvina, grob 75) (K. GUSAR, D. VUJEVIĆ, 2013., 297, T. II/ 9-10.)

Pored žljebastih vitica, zastupljeni su primjerci sa složenijom dekoracijom izvedenom urezivanjem, iskucavanjem ili lijevanjem. Od ukrasa javljaju se urezane linije pomoću kojih se oblikuju razni geometrijski motivi, potom ukucani ornamenti i u kombinaciji s urezanim linijama te kružnicama (Slika 30.). Međutim, javlja se i dekoracija izvedena biljnim motivima.³⁰⁴ Uz navedeno, vanjska strana vitica može biti ukrašena reljefnim ukrasom poput

³⁰³ D. JELOVINA, D. VRŠALOVIĆ, 1981., 120; R. JURIĆ, 1981a., 282; M. PETRINEC, 1996., 11-122.; M. PETRINEC, 2009., 182-183; K. GUSAR, D. VUJEVIĆ, 2013., 279; A. UGLEŠIĆ, K. GUSAR, 2014., 224, 227.

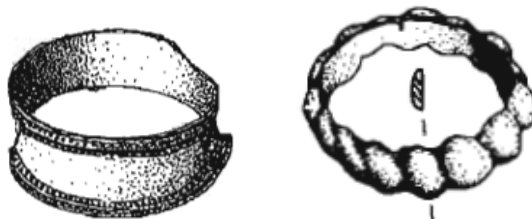
³⁰⁴ D. JELOVINA, 1960., 259; D. JELOVINA, D. VRŠALOVIĆ, 1981., 101; M. PETRINEC, 1996., 24, 31, 117-121; J. VUČIĆ, 2010., 133; K. GUSAR, D. VUJEVIĆ, 2013., 279; J. VUČIĆ, 2019/2020., 505, Br. 63.

rebra ili ispupčenja te ukrasom u vidu tordiranja (Slika 31.). Primjerci s rebrom pronalaze se i u kombinaciji sa žljebovima, crticama i točkicama.³⁰⁵ Na groblju Dol kod Bribira pronađena je vitica ukrašena s dvama urezanim žljebovima i cik-cak linijama s ostacima nijela između žljebova.³⁰⁶

Jednostavno prstenje, tzv. vitice, redovit su nalaz na brojnim grobljima srednjeg vijeka na prostoru Dalmacije od 9. do 12. stoljeća³⁰⁷ s kontinuitetom uporabe i kasnije tijekom razvijenog i kasnog srednjeg vijeka.³⁰⁸

Slika 30. Brončane vitice ukrašene kombinacijom urezanih crta i vodoravnih poteza i vodoravnih poteza zajedno s ubodima i kosim crtama (Pakoštane – Crkvina, grob 75) (K. GUSAR, D. VUJEVIĆ, 2013., 297, T. II/11-12.)

Slika 31. Brončane vitice s rebrom i iskucanim točkicama (Cetina - Sv. Spas) te tordiranim ukrasom (Strožanac - Gospa od Site) (M. PETRINEC, 1996., 119, Br. 66; H. GJURAŠIN, 1997., 170.)

³⁰⁵ D. JELOVINA, 1960., 259, Grob 7; 264, Grob 136; A. MILOŠEVIĆ, 1982., 196; M. PETRINEC, 1996., 22, 118-119; H. GJURAŠIN, 1997., 166, 170; T. BURIC, 2001., T. XI, 12; H. GJURAŠIN, 2010., 126, Grob 39, 81.

³⁰⁶ M. ZEKAN, 1996., 51.

³⁰⁷ D. JELOVINA, 1976., 107; D. JELOVINA, D. VRŠALOVIĆ, 1981., 120.

³⁰⁸ N. JAKŠIĆ, 1996., 147; T. BURIC, 2001., 317, T. VIII/5., T. XI/8, 12; K. GUSAR, D. VUJEVIĆ, 2013., 297, T. II/7-12.

4.3.2.2. Prstenje s ukrasima

Osim prstenja jednostavne izrade, u većoj mjeri od bronce, zastupljeno je prstenje s raznovrsnim ukrasima od bakra, bronce, pozlaćene bronce te često od srebra i pozlaćenog srebra. Zlatno prstenje rijedak je nalaz u grobovima, a među njima se ističu tri prstena pronađena pod stećcima kod crkve sv. Spasa zajedno s ostrugama i pucetama te srebrnim pozlaćenim pojasom sastavljenog od aplika. Na osnovu nalaza unutar grobova datiraju se u 14. i 15. stoljeće. Naime, otkriveno prstenje ukazuje na postojanje veće kvalitete izrade, kao i na pripadnost grobova pod stećcima i nalaza unutar njih domaćem plemstvu.

U nastavku prstenje s ukrasima dijeli se na prstenje s ukrašenom pločicom, na prstenje s kamenim i staklenim umetkom i na prstenje s plastičnim ukrasom. Također, unutar pojedinih skupina pojavljuje se i nekoliko varijanti.³⁰⁹

4.3.2.2.1. Prstenje s ukrašenom pločicom

Unutar ove skupine svrstava se prstenje s krajevima obruča koji oblikuju pločasto proširenje, odnosno s pločicom koja čini dio obruča ili je prilemljena na obruč. Pločica može biti ovalnog, kružnog ili poligonalnog oblika na koju se urezivanjem nanosi ukras. Prstenje je pretežito izrađeno od savijenog lima, a javlja se i lijevano prstenje od kojih neki i masivnije produkcije. Naime, pojedini primjerci prstenja mogu imati svrhu pečatnjaka.³¹⁰ Pritom se radi o prstenju čija je namjena pečaćenje važnih isprava, robe i sl. Načinjeni su od pločice koja može biti metalna, staklena ili kamena te obruča. Također, riječ je o prstenu pečatnjaku koji se utiskuje u mekoj tvari poput voska, a identičnu namjenu ima i prstenje s dragim kamenjem. Uporaba potječe još od antike, a vrstu prstena pečatnjaka razvijaju Rimljani koji uporabu pečata preuzimaju od Grka.³¹¹

Kod srebrnog prstenja s pozlatom iz Begovače u Biljanima Donjim³¹² i uz crkvu Gospe od Site u Strožancu³¹³ na pločastom proširenju pojavljuje se identičan motiv polumjeseca i

³⁰⁹ D. JELOVINA, 1976., 106-109; D. JELOVINA, D. VRSALOVIĆ, 1981., 121-123; N. JAKŠIĆ, 1983/1984., 337; N. JAKŠIĆ, 1996., 147-148.

³¹⁰ D. JELOVINA, 1976., 108.

³¹¹ B. ZMAJIĆ, 1996., 85-89.

³¹² D. JELOVINA, D. VRSALOVIĆ, 1981., 101/ Grob 54; T. XLIV/54.

³¹³ H. GJURAŠIN, 1997., 168, Grob 156.

zvijezde (Slika 32.). Obruč prstenja ukrašen je urezanim geometrijskim motivima te s dvama okomito postavljenim rebrima. Identičan motiv vjerojatno se nalazi na pločici prstena nađenog kod crkve sv. Petra u Starigradu na Paklenici.³¹⁴ S Vučipolja kod Dugopolja potječe prsten na čijem se okruglom pločastom proširenju nalazi prikaz ptice grabljivice (Slika 33.).³¹⁵

Na Begovači u Biljanima Donjim,³¹⁶ kod crkve Porođenja Marijina u Gradcu kod Drniša,³¹⁷ kod crkve sv. Spasa³¹⁸ i na groblju Putalj uz crkvu sv. Jurja³¹⁹ pronalazi se prstenje na čijoj se pločici krune nalazi ugraviran ornament ljiljana (Slika 34.). Jedan primjerak s nepoznatog nalazišta čuva se u Arheološkom muzeju u Splitu,³²⁰ a kod brončanog pečatnog prstena iz Starog Grada u Pagu urezani motiv ljiljana ne nalazi se na pločici već na gemi.³²¹ Pored navedenog, prstenje s ostalim vegetabilnim motivima pojavljuje se na groblju Dol na Bribiru,³²² kod crkve sv. Spasa³²³ i u Brnazama kod Sinja.³²⁴

Prstenje s ukrašenom pločicom pronalazi se i kod crkve sv. Petra u Kuli Atlagića³²⁵ s urezanim prikazom zvijezde, unutar groba 384 na Crkvini u Galovcu³²⁶ i na groblju u Dragoviću.³²⁷

³¹⁴ R. JURIĆ, 2013., 654, T. II/ 7.

³¹⁵ H. GJURAŠIN, 2010., 126, Grob 37.

³¹⁶ D. JELOVINA, D. VRSALOVIĆ, 1981., T. XI/210.

³¹⁷ M. ZEKAN, 2000., 280.

³¹⁸ M. PETRINEC, 1996., 10, Grob 1; 17, Grob 81.

³¹⁹ T. BURIĆ, 2001., 318, T. XII/8.

³²⁰ A. PITEŠA, 2009., 175, Kat. 257.

³²¹ R. JURIĆ, Š. BATOVIĆ, 2002., 125.

³²² M. ZEKAN, 1996., 50.

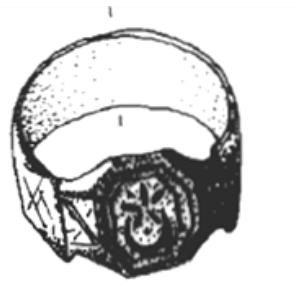
³²³ M. PETRINEC, 1996., 45, Grob 534.

³²⁴ S. GUNJAČA, 1955., 126/ Grob 56; T. II/56.

³²⁵ M. PETRINEC, 2000., 225/8.

³²⁶ J. BELOŠEVIĆ, 1991/1992., T. XXIV/3.

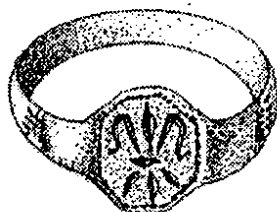
³²⁷ A. MILOŠEVIĆ, 1998., 108, Sl. 176.

Slika 32. Prsten s prikazom zvijezde i polumjeseca na osmerokutnom proširenju (Strožanac – Gospa od Site)
(H. GJURAŠIN, 1997., 168.)

Slika 33. Prsten s prikazom ptice grabljivice na pločastom proširenju (Dugopolje – Vučipolje) (H. GJURAŠIN,
2010., 119.)

Slika 34. Prsten s urezanim motivom ljiljana na pločici (Putalj – sv. Juraj) (T. BURIC, 2001., 318, T. XII/8.)

Na groblju kraj crkve sv. Jurja na Putalju³²⁸ nađen je srebrni pozlaćeni pečatni prsten s krunom na kojoj je gotičkim slovima urezan IHS motiv, odnosno Kristov monogram, a na predijelu ramena ukrašen vegetabilnim ornamentom. Prstenje s IHS motivom (Slika 35.) pojavljuje se i kod crkve sv. Jure u Kruševu,³²⁹ u Dragoviću kod manastira³³⁰ i u Gatama kod Omiša.³³¹

³²⁸ R. JURIC, 1992a, 143; T. BURIC, 2001., 319, T. XIII/2.

³²⁹ J. VUČIĆ, 2010., 149, T. 8/16.

³³⁰ A. MILOŠEVIĆ, 1998., 102, Sl. 166.

³³¹ V. KOVAČIĆ, 1994., 251.

U Arheološkom muzeju u Splitu čuvaju se dva identična pečatna prstena pronađena na području Solina s oktogonálnom bazom krune i unutar nje kružnom pločicom. Kod jednog primjerka na kružnoj pločici vidljiv je prikaz jarca i pauna, dok kod drugog to nije moguće zbog oštećenosti.³³²

Kao i ostalo prstenje, i ovaj tip prstenja po svemu sudeći izrađeno je prema uzoru na kasnoantičke i bizantske primjere u radionicama domaćih majstora. Prema nalazima zastupljenim u istom sloju te ukrasima mogu se okvirno svrstati od 13. do 15. stoljeća. U prilog ide prstenje ukrašeno vegetabilnom tematikom poput ljiljana, ali i s prikazom urezanog IHS motiva gotičkim slovima.³³³ Također, kao primjerak kasnoantičkog utjecaja izdvaja se pečatnjak s prikazom ljiljana na gemi, a potječe iz Staroga grada u Pagu.³³⁴

Slika 35. Prsten s prikazom IHS motiva na prilemljenoj pločici (Dragović – Manastir)
(A. MILOŠEVIĆ, 1998., 102, Sl. 166.)

4.3.2.2.2. Prstenje sa staklenim i kamenim umetkom

Unutar ovog tipa prstenja često je zastupljeno prstenje na čijem se prednjem dijelu proširenja nalazi zalemljena kasetna za umetanje kamena, stakla ili staklene paste raznih boja. Kasetna je pretežito kružnog, kvadratnog ili poligonalnog oblika, dok su zrna uglavnom bijele, crvene i plave boje. Prstenje je najčešće izrađeno od lima, no prisutni su primjerci načinjeni lijevanjem.³³⁵ Iznimku predstavlja prstenje s Crkvine u Biskupiji kraj Knina³³⁶ i crkve Gospe

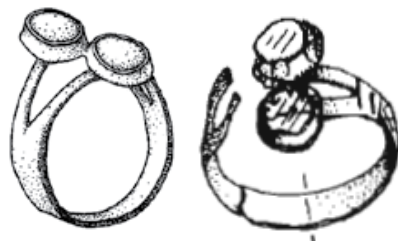
³³² A. PITEŠA, 2009., 166-167, Kat. 240-241.

³³³ D. JELOVINA, 1967., 106-107; V. KOVAČIĆ, 1994., 251; M. ZEKAN, 2000., 280; T. BURIĆ, 2001., 228.

³³⁴ R. JURIC, Š. BATOVIĆ, 2002., 125.

³³⁵ D. JELOVINA, 1976., 108-109; D. JELOVINA, D. VRSALOVIĆ, 1981., 121-122; M. PETRINEC, 1996., 53, Grob 637, 643; 105-106.

od Site u Strožancu³³⁷ s dvostrukom krunom na obruču koji je kod prstena iz Strožanca ukrašen urezanim geometrijskim motivima (Slika 36.).

Slika 36. Prstenje s dvostrukom krunom (Biskupija – Crkvina) i (Strožanac – Crkva Gospe od Site)
(M. PETRINEC, 2009., T. 8/14; H. GJURAŠIN, 1997., 166, Grob 61.)

Među prstenjem na obruču sa zalemljenom kasetom i unutar nje umetkom od stakla, staklene paste ili kamena, u manjem broju zastupljeni su primjerci neukrašene vanjske strane obruča i kasete, a pojavljuju se na Begovači u Biljanima Donjim unutar groba 228 s primjerkom trojagodnih naušnica,³³⁸ kao i kod crkve sv. Spasa gdje je jedan primjerak zastupljen unutar groba zajedno s naušnicama sa središnjom kruškolikom jagodom.³³⁹ Ovdje pripada i prstenje pronađeno na groblju Dol kod Bribira,³⁴⁰ na Crkvini u Biskupiji,³⁴¹ na groblju Greblje u Maljkovu,³⁴² na groblju kod crkve sv. Jurja na Radunu³⁴³ i na groblju uz crkvu sv. Jurja na Putalju.³⁴⁴

Ostalo prstenje bogato je ukrašeno urezanim geometrijskim i biljnim motivima (crticama, polukružnicama, cik-cak linijama, rombovima, lozicama, rozetama, žljebovima) te rebrima duž obruča ili postavljenih okomito poput prstenja iz Smrdelja,³⁴⁵ Zavojana³⁴⁶ te sv. Spasa u

³³⁶ M. PETRINEC, 2009., T. 8/14.

³³⁷ H. GJURAŠIN, 1997., 166, Grob 96.

³³⁸ D. JELOVINA, D. VRSALOVIĆ, 1981., 81/ Grob 228, 101/ Br. 54.

³³⁹ M. PETRINEC, 1996., 48, Grob 564; 53, Grob 637; 84, Grob 897; 88, Grob 922.

³⁴⁰ D. JELOVINA, 1968., T. IV.

³⁴¹ D. JELOVINA, 1976., T. XXIV/12-13.

³⁴² D. JELOVINA, 1960., 262/Grob 79; T. II/79.

³⁴³ F. OREB, 1983., 191/Grob 33; T. I/33.

³⁴⁴ T. BURIĆ, 2001., 317, T. XI, 1; 318, T. XII/4.

³⁴⁵ D. JELOVINA, 1976., T. LXXXIV/8.

³⁴⁶ LJ. GUDELJ, 2003., 257, Kat. 8.

Vrh Rici.³⁴⁷ Među prstenjem sa sv. Spasa izdvaja se zlatni prsten iz groba 1026³⁴⁸ pod stećkom pronađenog zajedno s kasnosrednjovjekovnim ostrugama (Slika 37.). Također, životinjskim prikazom ukrašeno je zlatno i srebrno pozlačeno prstenje nađeno na Begovači u Biljanima Donjim,³⁴⁹ kod crkve Porođenja Marijina u Gradcu kod Drniša³⁵⁰ i kod crkve sv. Spasa³⁵¹ nađenog ispod najvećeg stećka zajedno s gotičkim pojasom te prikazom zmijske glave na obruču (Slika 38.). Njemu je srodan prsten iz groba 250 pronađenog kod crkve sv. Jurja na Putalju.³⁵² Zatim, na prstenju pronađenom kod crkve sv. Jure u Kruševu³⁵³ i Zavojana³⁵⁴ ukras je izrađen filigranskom žicom, dok je kod prstenja s Crkvine u Gornjim Koljanima³⁵⁵ i s Crkvine u Biskupiji³⁵⁶ ovalna kasetta zalemljena na obruč od tordirane žice (Slika 39.).

Slika 37. Zlatni prsten s krizolitom unutar kasete te obručem ukrašenim geometrijskim i vegetabilnim motivima (Cetina - Sv. Spas) (M. PETRINEC, 2019., 69.)

³⁴⁷ M. PETRINEC, 1996., 53, Grob 643; 56-57, Grob 658; 118, Br. 64-65; 120, Br. 79-80.

³⁴⁸ M. PETRINEC, 1996., 99-100, Grob 1026.

³⁴⁹ D. JELOVINA, D. VRSALOVIĆ, 1981., 77/ Grob 105; T. IV/105.

³⁵⁰ M. ZEKAN, 2000., 280.

³⁵¹ M. PETRINEC, 1996., 105-106.

³⁵² T. BURIĆ, 2001., 318, T. XII/9.

³⁵³ J. VUČIĆ, 2010., 149, T. 8/1.

³⁵⁴ LJ. GUDELJ, 2003., 257, Kat. A/ 9.

³⁵⁵ A. JURČEVIĆ, 2008., 143, Grob 30A.

³⁵⁶ M. PETRINEC, 2009., 188, T. 4/90; 192, T. 8/12.

Slika 38. Zlatno prstenje s prikazom životinje (Gradac – Crkva Porođenja Marijina) i ukrasom u obliku zmijske glave (Cetina - Sv. Spas) (M. PETRINEC, 2019., 68-69.)

Slika 39. Prstenje ukrašeno prepletenom filigranskom žicom (Kruševo – Sv. Jure) i tordiranim obručem (Biskupija – Crkvina) (J. VUČIĆ, 2010., 149, T. 8/1; M. PETRINEC, 2009., T. 8/12.)

Obzirom na ukras, među prstenjem ovog tipa svrstava se prstenje s kasetom optočenom granuliranim zrnima za umetanje oka od stakla ili staklene paste, a javlja se unutar triju grobova na groblju Cetina - sv. Spas³⁵⁷ zajedno s trojagodnim naušnicama te obručem ukrašenim prepletenom ili uvijenom filigranskom žicom (Slika 40. a). Prstenje s granulama uokolo kasete pronađeno je u Spasu kod Knina³⁵⁸ s obručem od prepletenih žica (Slika 40. b), u Gatama kod Omiša³⁵⁹ i kod crkve sv. Mihovila u Prološcu Donjem s ukrasom na obruču načinjenim urezivanjem.³⁶⁰ Uz navedeno, u Brnazama kod Sinja³⁶¹ pronađeno je prstenje s kasetom optočenom filigranskom žicom.

Često je i prstenje od lima s krunom okruženom kolutićima od filigranske žice poput rozete i unutar nje umetnutim okom od stakla ili staklene paste. Međutim, kasetna za stakleno oko može biti i četvrtastog oblika (Slika 41.). Takvo prstenje pojavljuje se na Crkvini u

³⁵⁷ M. PETRINEC, 1996., 89, Grob 95.

³⁵⁸ D. JELOVINA, 1991., 181, Grob 186.

³⁵⁹ V. KOVAČIĆ, 1994., 250.

³⁶⁰ LJ. GUDELJ, 2000., 144.

³⁶¹ S. GUNJAČA, 1955., T. III, 92.

Biskupiji,³⁶² na groblju Greblje u Maljkovu,³⁶³ u Kotluši kod Vrlike,³⁶⁴ kod crkve sv. Spasa,³⁶⁵ u Vučipolju kod Dugopolja³⁶⁶ i kod crkve sv. Nikole u Solinu.³⁶⁷ Obruč je vrpčastog oblika na kojoj se kao dekoracija javljaju rebra, žljebovi, urezivanjem izvedeni geometrijski motivi, motiv riblje kosti te ukrasi nastali ubadanjem.³⁶⁸

Također, zastupljeno je i prstenje koje na vanjskom gornjem rubu uglavnom kružne ili ovalne kasete sadrži nazubljenje poput „pile“ ili zupca u svrhu boljeg pridržavanja umetka (Slika 42. a). Pojavljuje se na groblju u Dragoviću³⁶⁹ i Grebčinama u Trilju³⁷⁰ s dekoracijom na obruču izvedenom urezivanjem (žljebovi). Iz fundusa Arheološkog muzeja u Splitu potječu tri primjerka sličnog prstenja datiranih u 15./16. stoljeće.³⁷¹ Oblikom i ukrasom izdvaja se prsten iz groba 93 u Brnazama kod Sinja³⁷² s četvrtastom kasetom i unutar pastom prozirne boje kroz koju je vidljiva crvena podloga s prikazom polumjeseca žute boje. Sa strane obruča urezivanjem su izvedeni motivi slova X (Slika 42. b).

Naime, prsten sličan prethodnim dvjema navedenim varijantama srebrni je prsten pronađen kod crkve sv. Kuzme i Damjana u Polači³⁷³ s krunom ovalnog oblika optočenom s 12 ušica te nazubljenjem uz vanjski rub ležišta, dok je obruč ukrašen urezanim linijama (romb i zvijezde) (Slika 43.).

Ukratko, prstenje s pilemljenom kasetom i umetkom od stakla, staklene paste ili kamena redovito je zastupljeno na srednjovjekovnim lokalitetima 9. do 12. stoljeća s uporabom i kasnije tijekom razvijenog i kasnog srednjeg vijeka.³⁷⁴

³⁶² M. PETRINEC, 2009., T. 3/Grob 55.

³⁶³ D. JELOVINA, 1960., T. II/116.

³⁶⁴ S. GUNJAČA, 1956., Sl. 7.

³⁶⁵ M. PETRINEC, 1996., 40, Grob 468; 51, Grob 605; 120-121, Br. 78.

³⁶⁶ H. GJURAŠIN, 2010., 119, Grob 55A.

³⁶⁷ A. PITEŠA, 2009., 187.

³⁶⁸ S. GUNJAČA, 1956., 211; D. JELOVINA, 1960., 264; M. PETRINEC, 1996., 120; A. PITEŠA, 2009., 187, Kat. 280; H. GJURAŠIN, 2010., 126, Grob 55A.

³⁶⁹ A. MILOŠEVIĆ, 1998., 108, Sl. 176.

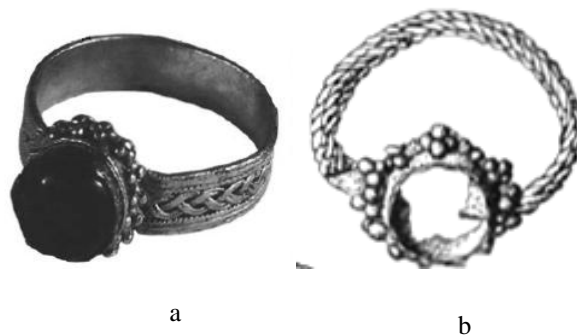
³⁷⁰ A. MILOŠEVIĆ, 1982., 197, Crtež 7/13.

³⁷¹ A. PITEŠA, 2009., 179-181, Kat. 266, Kat. 268.

³⁷² S. GUNJAČA, 1955., 129, Grob 93; T. III/ 93.

³⁷³ J. VUČIĆ, 2019/2020., 505, Br. 62.

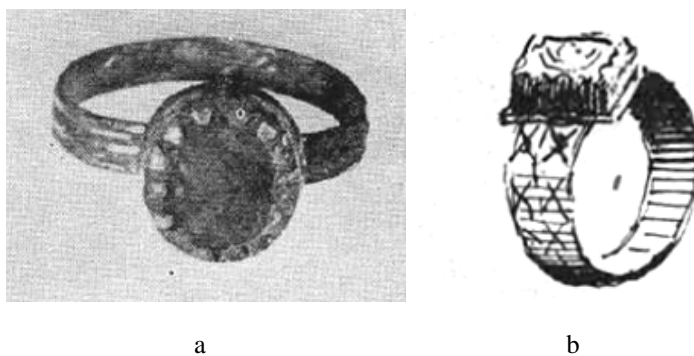
³⁷⁴ D. JELOVINA, 1976., 109.

Slika 40. Prstenje s kasetom optočenom granuliranim zrcima (Cetina - Sv. Spas (a) i (Knin – Spas (b)) (N. JAKŠIĆ, 1996., 147; D. JELOVINA, 1991., T. XIX, 13.)

Slika 41. Prstenje sa zalemljenom kružnom (Dugopolje – Vučipolje) i kvadratnom kasetom okruženo kolutićima od filigranske žice (Biskupija – Crkvina) (H. GJURAŠIN, 2010., 119, Grob 55A; M. PETRINEC, 2009., T. 3/6.)

Slika 42. Prstenje s kružnom (Trilj – Grebčine (a)) i četvrtastom kasetom (Brnaze – Mijoljača (b)) i nazubljenim vanjskim rubom ležišta (A. MILOŠEVIĆ, 1981., T. XCIII/C; S. GUNJAČA, 1955., T. III/93.)

Slika 43. Srebrni prsten s ovalnom krunom ukrašenom s 12 ušica te nazubljenim vanjskim rubom ležišta
(Polača – Sv. Kuzma i Damjan) (J. VUČIĆ, 2019/2020., 512, T.5/62.)

Među prstenjem sa staklenim umetkom izdvaja se i prstenje načinjeno lijevanjem ili lemljenjem od savijenog lima koje na ojačanom prednjem dijelu sadrži kružno ili četvrtasto udubljenje (rupicu) za smještaj zrna od stakla ili staklene paste (Slika 44.). Prema D. Jelovini, pripada posljednjoj grupi prstenja s ukrasom, u njezinu četvrtu varijantu.³⁷⁵ Na Crkvini u Galovcu³⁷⁶ zastupljen je primjerak s dvama udubljenjima (Slika 45.). Prstenje ovog tipa nađeno je na Begovači u Biljanima Donjim³⁷⁷ s urezanim motivom riblje kosti i romba te na Crkvini u Biskupiji³⁷⁸ s ukrasom urezanih slova V. Ostalo prstenje pronađeno je na groblju Dol kod Bribira,³⁷⁹ u Smrdeljima,³⁸⁰ kod crkve sv. Spasa³⁸¹ i u Tučepima kod Makarske s povišenom uložnicom elipsastog oblika.³⁸² Takvo prstenje nije rijetkost unutar grobalja od 9. do 12. stoljeća na području Dalmacije s upotrebom i u kasnijim razdobljima, razvijenog i kasnog srednjeg vijeka.³⁸³

³⁷⁵ D. JELOVINA, 1976., 109; S. BOŽEK, 1995., 69.; M. PETRINEC, 1996., 70; M. PETRINEC, 2009., 180.

³⁷⁶ J. BELOŠEVIĆ, 1991., T. XXXI/3.

³⁷⁷ D. JELOVINA, D. VRSALOVIĆ, 1981., 75/ Grob 60; T. III/60.

³⁷⁸ M. PETRINEC, 2009., T. 8/5.

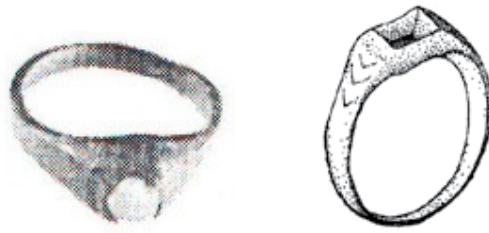
³⁷⁹ M. ZEKAN, 1996., 50.

³⁸⁰ D. JELOVINA, 1976., T. LXXXIV/7.

³⁸¹ M. PETRINEC, 1996., 70, Grob 778.

³⁸² S. BOŽEK, 1995., T. IX/2.

³⁸³ D. JELOVINA, 1976., 109.

Slika 44. Prstenje s jednim okruglim (Bribir - Dol) i četvrtastim (Biskupija - Crkvina) udubljenjem
(M. ZEKAN, 1996., 50; M. PETRINEC, 1996., T. 8/5.)

Slika 45. Prstenje s dvostrukim udubljenjem za umetanje stakla ili kamena (Galovac – Crkvina)
(J. BELOŠEVIĆ, 1991., T. XXXI/3.)

U sklopu ovog tipa prstenja, svrstava se prstenje pronađeno unutar groba 6 u Greblju u Maljkovu,³⁸⁴ na položaju Grebčine u Udovičićima³⁸⁵ i u Kotluši kod Vrlike³⁸⁶ koje na prednjem ojačanom dijelu sadrži udubinu za smještaj oka od stakla ili staklene paste s ostacima kvačica za njihovo pridržavanje. Na obruču prstena iz Vrlike nalaze se urezane okomite linije i vijuge (Slika 46.).³⁸⁷

S druge strane, slično oblikovano prstenje potječe s crkve Gospe od Site u Strožancu, unutar groba ispod stečka 5 (Slika 47.) kod kojeg se staklena pasta nalazi unutar podignute cilindrične krune u odnosu na obruč.³⁸⁸ Slično prstenje potječe s Crkvine u Galovcu³⁸⁹ (Slika 48.) i s Crkvine u Biskupiji.³⁹⁰

³⁸⁴ D. JELOVINA, 1960., 259, T. I/ 6.

³⁸⁵ A. MILOŠEVIĆ, 1998., 54, Sl. 91.

³⁸⁶ S. GUNJAČA, 1956., Sl. 7.

³⁸⁷ S. GUNJAČA, 1956., 211.

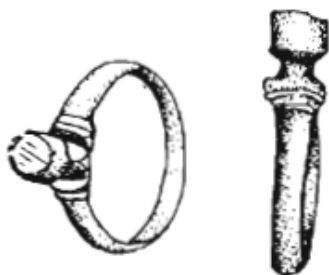
³⁸⁸ H. GJURAŠIN, 1997., 168.

³⁸⁹ J. BELOŠEVIĆ, 1990/1991., T. XXXI/1-2.

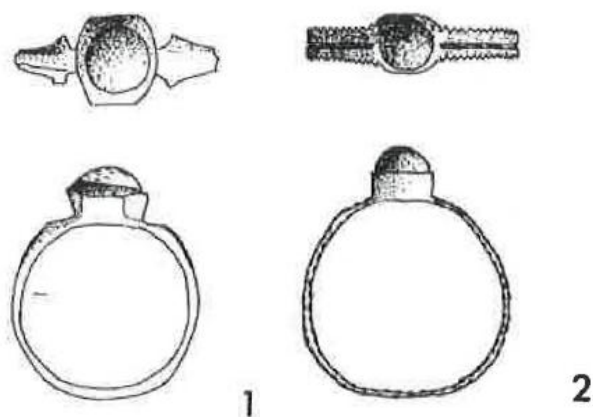
³⁹⁰ M. PETRINEC, 2009., T. 5/Grob 103.

Slika 46. Prsten s ojačanjem na prednjem dijelu i udubljenjem za umetak s kvačicama (Udovičići – Grebčine)
(A. MILOŠEVIĆ, 1998., 54, Sl. 91.)

Slika 47. Prsten s pozlatom s podignutom cilindričnom krunom iznad obruča (Strožanac – Gospa od Site)
(H. GJURAŠIN, 1997., 168.)

Slika 48. Prstenje s uzdignutom krunom i unutar nje umetkom od stakla ili staklene paste (Galovac – Crkvina)
(J. BELOŠEVIĆ, 1991/1992., T. XXXI/1-2.)

Unutar skupine prstenja s krunom s umetkom od stakla ili staklene paste pojavljuje se gotičko prstenje rađeno lijevanjem, s tzv. kvačicama, u funkciji pridržavanja staklenog umetka sive i svijetložućkaste boje (Slika 49.). Naime, povišena kruna zbog praznog prostora

ispod staklenog umetka može uz nakitnu funkciju služiti i za čuvanje relikvija.³⁹¹ Ovakva varijanta prstenja zastupljena je s dva primjerka koja potječu s groblja oko crkve Gospe od Site u Strožancu³⁹² i s nepoznatog nalazišta iz Arheološkog muzeja u Splitu.³⁹³ Na vanjskoj strani obruča uz krunu nalaze se okomito postavljena rebra, a na ramenima ukrasno lišće s okomito pozicioniranim viticama.

Među prstenjem s kvačicama ističe se i gotičko prstenje složenije forme od prethodnog s uzdignutim vegetabilnim ornamentom, prošupljenim cvijetom s nasuprotno postavljenim viticama (Slika 50.) izvedenim lijevanjem i na proboj unutar kojeg je smještena staklena pasta (žučkaste i zelene boje) pričvršćena s četiri kvačice. Pronađeno je kod crkve sv. Martina na Ivinju,³⁹⁴ u Bijaćima kod Trogira,³⁹⁵ kod crkve sv. Nikole kod Solina³⁹⁶ kod crkve Gospe od Site u Strožancu³⁹⁷ i kod crkve sv. Spasa.³⁹⁸ Jedan sličan primjerak čuva se u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika, vjerojatno s područja Knina ili njegove okolice, no bez inventarnog broja.³⁹⁹

Slika 49. Srebrno prstenje s pozlatom s kvačicama za pridržavanje umetka (Strožanac – Crkva Gospe od Site)
(H. GJURAŠIN, 1997., 68, Grob ispod stečka 5.)

³⁹¹ A. PITEŠA, 2009., 174, Kat. 255.

³⁹² H. GJURAŠIN, 1997., 166, Grob 61.

³⁹³ A. PITEŠA, 2014., 130.

³⁹⁴ M. ZORIĆ, 1994.

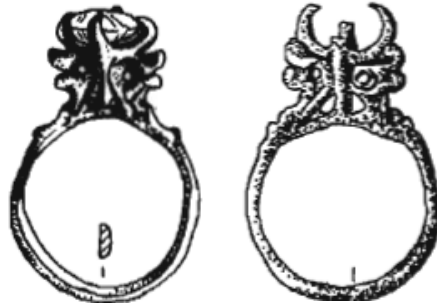
³⁹⁵ A. PITEŠA, 2009., 174, Kat. 256.

³⁹⁶ R. JURIĆ, 1992a., 175., Sl. 1.

³⁹⁷ H. GJURAŠIN, 1997., 168.

³⁹⁸ M. PETRINEC, 1996., 110., Grob IX-IXa

³⁹⁹ H. GJURAŠIN, 1997., 171.

Slika 50. Srebrno pozlačeno prstenje s uzdignutim vegetabilnim ukrasom i kvačicama za pridržavanje umetka (Strožanac – Crkva Gospe od Site i Cetina - sv. Spas) (H. GJURAŠIN, 1997., 166, Grob 61; M. PETRINEC, 1996., 110, Grob IX-IXa.)

4.3.2.2.3. Prstenje s plastičnim ukrasom

Unutar četvrte varijante, prstenja s ukrasima D. Jelovina ubraja lijevano prstenje koje na prednjem dijelu sadrži razne plastične ukrase poput srebrnog prstenja koje na pločici zaobljenog oblika nosi reljefni motiv dviju ruku u položaju rukovanja odnosno *dextrarum iunctio*, predstavljajući time zaručnički zavjet (Slika 51.). Takvo prstenje s područja Dalmacije pojavljuje se na Begovači u Biljanima Donjim,⁴⁰⁰ na groblju kraj crkve sv. Jurja na Putalju unutar druge faze grobova (14. – 16. stoljeća),⁴⁰¹ u Solinu⁴⁰² i kod crkve sv. Spasa.⁴⁰³ Kod dva potonja primjerka na dijelu obruča ukrašena su urezivanjem ili reljefnim rebrima postavljenih poprečno.⁴⁰⁴

Slika 51. Lijevano prstenje s motivom *dextrarum iunctio* (Cetina - Sv. Spas) (M. PETRINEC, 1996., 107.)

⁴⁰⁰ D. JELOVINA, D. VRSALOVIĆ, 1981., T. V/114; T. XXXV/506.

⁴⁰¹ T. BURIĆ, 2001., 317, T. IX/3, T. XI/9.

⁴⁰² A. PITEŠA, 2009., 173, Kat. 253.

⁴⁰³ M. PETRINEC, 1996., 35, Grob 412; 42, Grob 503; 47, Grob 563; 107, Grob III/d,e.

⁴⁰⁴ M. PETRINEC, 1996., 47, Grob 563, 107, Grob III/d; A. PITEŠA, 2009., 173, Kat. 253.

5. Rasprava

Arheološki nalazi nakita iz vremena razvijenog i kasnog srednjeg vijeka na području Dalmacije pronalaze se u grobljima, ostavama te kao slučajni nalazi. Kako je prethodno navedeno, radi se o nakitu nastalim pod utjecajem kasnoantičkog i bizantskog umjetničkog kruga, u radionicama domaćih majstora. U repertoar nakita razvijenog i kasnog srednjeg vijeka svrstavaju se dijademe i naušnice kao nakit za glavu, potom ogrlice koje pripadaju nakitu za vrat te naposljetku nakit za ruke u koje se ubrajaju narukvice i raznovrsno prstenje.⁴⁰⁵

Ukrasne čeone vrpce (dijademe) sastoje se od niza metalnih pločica, odnosno aplika koje su mogle biti pričvršćene na tkaninu, ali i povezane koncem ili žicom na što ujedno ukazuju vidljive rupice na aplikama. Ukrašavanje se izvodi tehnikama filigrana i granulacije te iskucavanjem, dok se od motiva često javljaju vegetabilni (cvjetni prikazi/rozete) i simbolički (kruna s tri kraka, gotičko slovo S) odražavajući gotički stil. Međutim, aplikacije se kao ukras mogu pričvršćivati na odjeću ili pojas zbog čega njihov položaj unutar groba može ukazivati da se možda radi o dijademi.⁴⁰⁶ Kod određivanja njihove namjene, N. Jakšić upozorava na konzolu iz Splita s prikazom ženske glave koja na kapi, uz trojagodne naušnice, nosi četvrtaste aplikacije u nizu. Iz navedenog, N. Jakšić zaključuje kako su dijademe imale svrhu ukrašavanja ruba gotičkih kapa.⁴⁰⁷ S druge strane, T. Burić pozabavio se pitanjem zlatarskih radionica te je na osnovu oblikovanja, materijala i ukrasa kod aplikacija sa sv. Spasa na Cetini, crkve Gospe od Site u Strožancu i crkve sv. Jurja na Putalju radionicu pozicirao na području Splita. Također, navodi kako su dijademe mogle označavati statusni položaj u društvu, budući da su zastupljene s malim brojem nalaza na području Dalmacije.⁴⁰⁸ U literaturi autori dijademe datiraju u 14. stoljeće.⁴⁰⁹

Naušnice su većinom nošene utaknute na uho kao prave naušnice manjih dimenzija, no javljaju se primjerci većih dimenzija koje su nošene kao sljepoočničarke na način da su bile pričvršćene na vrpce. Uz karičice čija se uporaba nastavlja iz starohrvatskog razdoblja, u

⁴⁰⁵ D. JELOVINA, 1976., 90-111.

⁴⁰⁶ D. JELOVINA, 1976., 111; H. GJURAŠIN, 1997., 171; LJ. GUDELJ, 2003., 253; M. PETRINEC, 2009., 183.

⁴⁰⁷ N. JAKŠIĆ, 1983/1984., 334-336

⁴⁰⁸ T. BURIĆ, 1995., 424-425.

⁴⁰⁹ N. JAKŠIĆ, 1983/1984., 336; T. BURIĆ, 1995., 423; M. PETRINEC, 2009., 183.

razdoblju razvijenog i kasnog srednjeg vijeka pojavljuju se naušnice s tri granulirana koljenca i naroskane naušnice kao njihova razvijenija varijanta te naušnice s tri jagode na karici.⁴¹⁰ Prema tumačenju stratigrafije groblja sa Sv. Spasa na Cetini, N. Jakšić smatra kako se naušnice s tri granulirana koljenca pojavljuju prije trojagodnih naušnica pri čemu traju od druge polovine 13. stoljeća sve do kraja 14. stoljeća, dok naroskana varijanta nestaje do prve polovine 14. stoljeća.⁴¹¹ Nadalje, J. Vučić pak navodi kako naušnice s tri granulirana koljenca nestaju krajem 13. stoljeća, u vremenu kada se pojavljuju trojagodne naušnice. Tvrdnju zaključuje na osnovu groblja na kojima su trojagodne naušnice isključivi tip, kao i groblja na kojima su prisutne naušnice s tri granulirana koljenca, no bez trojagodnih.⁴¹² Među naušnicama, kvalitetom izrade u visokoj tehnici filigrana i granulacije, raznolikošću ukrašavanja te brojnošću izdvajaju se naušnice s tri identično postavljene jagode na kružnoj karici.⁴¹³ Spomenute naušnice, osim u grobovima, nalaze se zabilježene i na kamenoj plastici, a radi se o konzoli iz zvonika splitske katedrale datiranoj u drugu polovinu 14. stoljeća s prikazom građanke koja na oba uha nosi trojagodne naušnice, dok joj se na glavi nalazi dvoroga kapa ukrašena dijademom.⁴¹⁴ O smještaju trojagodnih naušnica u vremenski okvir kroz dosadašnju literaturu vodile su se brojne rasprave. Lj. Karaman trojagodne naušnice, kao i ostale naušnice, smješta u razdoblje od 9. do 11. stoljeća, kao proizvod nastao na području ranosrednjovjekovne hrvatske države. Pritom trojagodne naušnice ne odjeljuje u posebnu skupinu, već ih svrstava u starohrvatski nakit s kojim čini cjelinu. Međutim, sa zvonika splitske katedrale zamjećuje konzolu s prikazom ženske glave i na njoj trojagodnim naušnicama povodom čega, u pojedinim slučajevima, dopušta mogućnost uporabe naušnica do u 14. stoljeće.⁴¹⁵ Rapravu o dataciji trojagodnih naušnica pokreće nalaz para trojagodnih naušnica nađenih unutar groba 88 zajedno s novcem Ludovika Anžuvinskog u Brnazama kod Sinja na temelju čega S. Gunjača datira naušnice ne prije 14. stoljeća.⁴¹⁶ U novije vrijeme, autori uglavnom datiraju bogato ukrašene trojagodne naušnice od 13. do 15. stoljeća, s

⁴¹⁰ D. JELOVINA, 1976., 90-106; N. JAKŠIĆ, 1996., 148-151; M. PETRINEC, 2005., 199; A. JURČEVIĆ, 2008., 146; M. PETRINEC, 2009., 191, Tab.7/ 5-11.

⁴¹¹ N. JAKŠIĆ, 1996., 150-151.

⁴¹² J. VUČIĆ, 2019/2020., 491-492.

⁴¹³ N. JAKŠIĆ, 1983., 50; N. JAKŠIĆ, 1983/1984., 331-332.

⁴¹⁴ R. JURIĆ, 1981., 61; N. JAKŠIĆ, 1983., 69; N. JAKŠIĆ, 1983/1984., 334-335.

⁴¹⁵ LJ. KARAMAN, 1956., 130.

⁴¹⁶ S. GUNJAČA, 1955., 132.

naglaskom na 14. stoljeće, na što upućuju nalazi datirani novcem L. Anžuvinskog.⁴¹⁷ Pitanjem datacije trojagodnih naušnica u svojim se radovima opširnije pozabavio N. Jakšić koji na temelju zatvorenih grobnih nalaza pojavu trojagodnih naušnica smješta u kraj 13. stoljeća. Pritom, ukazuje i na davno objavljeni podatak o nalazu trojagodnih naušnica u ostavi novca iz Prozora u Lici objavljene kod J. Brunšmida čime potvrđuje uporabu istih naušnica u 15. stoljeće, a paralelu pronalazi u ostavi novca kod Pridrage s također pronađenim parom trojagodnih naušnica. Ujedno, analizom stratigrafije groblja Begovača u Biljanima Donjim i kod crkve sv. Spasa trojagodne naušnice svrstava u sredinu 14. i sredinu 15. stoljeća.⁴¹⁸ Kao moguće predloške trojagodnim naušnicama u filigranu i granulaciji navode se nalazi naušnica s tri bikonične glatke jagode.⁴¹⁹ Uporabu trojagodnih naušnica i dalje se može pratiti kroz tradicijski nakit, a riječ je o naušnicama s tri kruškolika batića kojima su se ukrašavale žene u Dalmaciji sve do početka 20. stoljeća.⁴²⁰ Trojagodne naušnice uglavnom su načinjene u srebru i s pozlatom različitim tehnikama pomoću kojih su formirani razni ukrasi od jednostavnijih do onih raskošnijih. Također, svaki par trojagodnih naušnica identičan je po svojim karakteristikama, ali i svaki par odlikuje unikatnošću što se ogleda u brojnim varijantama koje su podijeljene u tipove. Tipološku podjelu trojagodnih naušnica, s obzirom na ukrase i oblikovanje jagoda, proveo je N. Jakšić prema primjercima naušnica čuvanih u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu koje dijeli na 6 osnovnih tipova (A do F) iz kojih potom izdvaja razne varijante.⁴²¹ No, pored brojnih varijanti trojagodnih naušnica uvrštenih u tipologiju, postoje primjerci koji se razlikuju u pojedinim detaljima, a otkriveni su u kasnijim istraživanjima na području Dalmacije.⁴²² Primjerci trojagodnih naušnica nađenih na nalazištima sjeverne Hrvatske s obzirom na ukrasne motive također se dijele u nekoliko tipova koji su toliko različiti da dvije naušnice koje čine par predstavljaju jedan tip. Ujedno se razlikuju od primjeraka s dalmatinskih nalazišta, iako se kod pojedinih primjeraka uočavaju sličnosti.⁴²³ Na osnovu rasporeda trojagodnih naušnica na grobljima Begovača i oko crkve sv.

⁴¹⁷ J. BELOŠEVIĆ, 1991/1992., 136; V. KOVAČIĆ, 1994., 254; M. PETRINEC, 2005., 202; H. GJURAŠIN, 2010., 130; J. VUČIĆ, 2010., 121; Ž. KRNČEVIĆ, 2013., 115; R. JURIĆ, 2015., 92.

⁴¹⁸ N. JAKŠIĆ, 1983., 68-69; N. JAKŠIĆ, 1983/1984., 332; N. JAKŠIĆ, 1990., 407-433; N. JAKŠIĆ, 1996., 139-172.

⁴¹⁹ V. GASPARAC GUNJAČA, A. MILOŠEVIĆ, 2007., 451.

⁴²⁰ R. JURIĆ, 1981., 61.

⁴²¹ N. JAKŠIĆ, 1983., 49-74.

⁴²² M. PETRINEC, 1996., 16, Grob 64; 61, Grob 689; M. PETRINEC, 2005., T.5/10; A. JURČEVIĆ, 2008., 144, Grob 34.

⁴²³ K. FILIPEC, 2003., 562, Sl. 1; 564, Sl. 4; 566.

Spasa, J. Vučić iznosi kako varijanta trojagodnih naušnica tipa F1 kronološki pripada ranijoj varijanti, a svoju tvrdnju potvrđuje nalazom dvojagodnih naušnica unutar groba 66 s groblja Spas kod Knina koje su sličnog ukrasa kao i F1 što bi, prema njemu, predstavljalo početnu stepenicu u razvoju raskošnije ukrašenih trojagodnih naušnica.⁴²⁴ N. Jakšić svoje zaključke o dalmatinskim majstorima kao izrađivačima čija se zlatarska produkcija iz dalmatinskih gradova (Zadar, Split, Dubrovnik) distribuirala u dalmatinsko zaleđe, Bosnu i Hrvatsku temelji na podacima sačuvanim u arhivskoj građi.⁴²⁵ Kao primjere navodi spise u kojima su sačuvani podaci o izvozu naušnica iz Dubrovnika poput Paška Radiševa koji odlazi u Brsko izrađivati naušnice Bratešu Bogdanoviću te dokument u kojem zlatar Pribislav 1389. godine odlazi na Pag prodavati naušnice, što se dovodi u vezu s trojagodnim naušnicama i prstenom s urezanim ljljanom na gemi otkrivenim u istraživanjima groblja oko crkve sv. Marije u Starom gradu u Pagu.⁴²⁶

Ogrlice kao nakit kojim se ukrašava područje vrata na području Dalmacije potječu s manjeg broja nalazišta te se uglavnom sačuvaju u vidu razasutih perlica pretežito kružnog oblika. Budući da su u nekoliko primjera nađene zajedno s trojagodnim naušnicama, ali i s novcima unutar grobova te u istom sloju smještaju se u razdoblje od 12. do 15. stoljeća, s naglaskom na 14. i 15. stoljeće.⁴²⁷

Narukvice kao arheološki nalaz nisu poznate s dalmatinskih nalazišta, ali se pronalaze na nalazištima sjeverne Hrvatske poput Ružice grada i Petrijevac – Čerine.⁴²⁸

Što se tiče prstenja, pojavljuju se jednostavni oblici, tzv. vitice, često ukrašene s vodoravno urezanim žljebovima te prstenje s ukrasima. Zbog raznovrsnosti ukrašavanja i oblika prstenje s ukrasima tipološki je teže preciznije odrediti, odnosno smjestiti u određene skupine. Često je izrađeno od srebra i pozlaćenog srebra, a nešto manje od bronce i s pozlatom. Među prstenjem s ukrasima izdvaja se prstenje s ukrašenom pločicom koja može biti lijevana s obručem ili prilemljena na obruč. Pojedini primjerci pripadaju pečatnom prstenju čiji oblik razvijaju Rimljani za potvrdu kod isprava, pisama i isporuke robe, a izvodi

⁴²⁴ J. VUČIĆ, 2010., 120-121.

⁴²⁵ N. JAKŠIĆ, 1983/1984., 340-341.

⁴²⁶ M. KOVAČEVIĆ, 2010., 824.

⁴²⁷ D. JELOVINA, D. VRŠALOVIĆ, 1981., 92; A. MILOŠEVIĆ, 1991., 28; A. UGLEŠIĆ, K. GUSAR, 2014., 224; H. GJURAŠIN, 2010., 119; F. OREB, 2010., 154, Grob 5.

⁴²⁸ Z. BOJČIĆ, M. RADIĆ, 2004., 48; S. GALIOT, 2013., 46.

se utiskivanjem metalne pločice u vosak.⁴²⁹ S obzirom na ukrase i ostale nalaze s lokaliteta s kojih potječu, prstenje s pločicom može se okvirno datirati od 13. do 15. stoljeća.⁴³⁰

Međutim, s nalazišta u Dalmaciji, bilo unutar grobova ili kao slučajni nalaz, potječe prstenje ukrašeno umecima od stakla ili staklene paste te kamena unutar zalemljene kasete ili udubljenja na prednjem ojačanom dijelu.⁴³¹ Općenito, riječ je o prstenju koje se redovito susreće na srednjovjekovnim lokalitetima 9. do 12. stoljeća s uporabom tijekom razvijenog i kasnog srednjeg vijeka.⁴³² Pritom se javljaju i ponešto drugačiji oblici ukrašeni filigranom i granulacijom poput uški od filigranskih žica te vegetabilnom tematikom kao što je gotičko savijeno lišće.⁴³³ Od prstenja koje susrećemo u kasnosrednjovjekovnim grobovima izdvaja se srebrno prstenje s motivom *dextrarum iunctio*, predstavljajući zaručnički zavjet.⁴³⁴ S druge strane, N. Jakšić ističe kako je zlatno prstenje rijetko zastupljeno unutar grobova te zaključuje kako se takvo prstenje jedino nalazi u grobovima odličnika, odnosno plemića, kao i to da se radi o muškarcima, odnosno staleški diferenciranim osobama. Svoje zaključke iznosi na temelju triju grobova pod stećcima sa sv. Spasa koje uspoređuje s obližnjim Arnautovićima gdje je također otkriveno zlatno prstenje koje, po svemu sudeći, pripada bosanskom kralju Tvrtku I. Na temelju nalaza unutar stećaka, prstenje datira u 14. i 15. stoljeće.⁴³⁵

O nakitu često korištenom kao zalog od strane dalmatinskog stanovništva zapsanog u inventarima, dotama, ruhu i oporukama plemićkih i građanskih obitelji sa zadarskog područja u novije vrijeme pisala je I. Anzulović. U znanstvenom radu iznosi podatke o nakitnoj građi zastupljenoj u povijesnim izvorima: prstenju, naušnicama, ogrlicama i narukvicama koje u razdoblju od 13. do 16. stoljeća nije jednako zastupljeno.⁴³⁶ Počevši od naušnica, na osnovu povijesne građe iznosi podatak kako su naušnice skromne u podacima o njihovom izgledu te se uglavnom spominju dimenzije i materijal naušnica, da bi od 16. stoljeća opisi postali detaljniji. Također, spominje kako se naušnice u izvorima iz 13. stoljeća nazivaju *cercellorum*, *circellos*, *cerceorum*, *cerceli*, *cercellis*, *socellis*, *zorcellis*, a od 16. stoljeća

⁴²⁹ B. ZMAJIĆ, 1996., 89.

⁴³⁰ M. PETRINEC, 1996., 10, Grob 1; 17, Grob 81; H. GJURAŠIN, 1997., 168, Grob 156; M. ZEKAN, 2000., 280; H. GJURAŠIN, 2010., 126, Grob 37; R. JURIC, 2013., 654, T. II/7.

⁴³¹ D. JELOVINA, 1976., 108-109.

⁴³² D. JELOVINA, 1976., 109.

⁴³³ H. GJURAŠIN, 1997., 171.

⁴³⁴ T. BURIC, 2001., 317, T. IX/3, T. XI/9; A. PITEŠA, 2009., 173, Kat. 253.

⁴³⁵ N. JAKŠIĆ, 1983/1984., 337.

⁴³⁶ I. ANZULOVIĆ, 2006., 200.

*orechini, rechini, orechinie i reghini.*⁴³⁷ U popisu imovine *Nicolote magistri Cressii pictoris* s područja Zadra iz 14. stoljeća spominje se opis srebrnih naušnica s lančićima što bi moglo ukazivati na trojagodne naušnice pronađene u Pridrazi i na Crkvini u Biskupiji s pričvršćenim lančićem za alkice.⁴³⁸ Zbog činjenice da se biser često upotrebljavao u ukrašavanju prstenja, ogrlica i dr., a ne nalazimo ga kod naušnica, I. Anzulović smatra da su naušnice umjesto modernijeg prikaza i ukrašavanja više težile ponešto starijem prikazu. Zbog novih stilova odijevanja, posebice pokrivala za glavu i velova koji su prekrivali naušnice čime one nisu imale nikakvu namjenu, naušnice se neko vrijeme nisu koristile u Europi, da bi se ponovno pojavile krajem 15. stoljeća, a od 17. stoljeća njihovi opisi postali bogatiji te se redovito pronalaze zabilježene u popisima imovina i dota.⁴³⁹ Međutim, M. Kovačević smatra kako Italija ne spada u dijelove Europe u kojima naušnice nisu bile nošene.⁴⁴⁰

U povijesnoj građi po zastupljenosti ističe se zlatno, srebrno ili pozlačeno prstenje. Spomen na bakreno prstenje i s pozlatom nalazimo u popisima zaloga, dok zapisi brončanog prstenja nisu prisutni. Srebrno prstenje koje se često pojavljuje među nakitnom građom unutar groblja, krajem 13. stoljeća uglavnom se koristi kao zaručničko prstenje.⁴⁴¹ I. Anzulović navodi da je prstenje zabilježeno u izvorima 13. i 14. stoljeća većinom od zlata i srebra s pozlatom te je učestalo ukrašavano biserima. Osim biserima, prstenje se ukrašavalo i dragim kamenjem poput safira, dijamanta, granata, karneola, ali i prikazima grbova. Među tehnikama izrade izdvajaju se nijelo i emajl. Učestalo je zastupljeno prstenje s po jednim okom, iako se pojavljuju primjerci i s više njih. U 15. stoljeću prstenje je i dalje uglavnom od zlata s jednim okom. Rjeđe se koristi biser, a pretežito drago kamenje: safiri, rubini i *turchin*, odnosno ljubičasti kamen te pečatno prstenje.⁴⁴² Na podatak C. F. Bianchija o biserima koji su se dobivali uzgojem bisernica u 13. stoljeću u Novigradskom moru upućuje I. Anzulović.⁴⁴³ Također, uočava kako je prstenje opisano u izvorima uglavnom načinjeno od plemenitih metala te bogato ukrašeno biserima i dragim kamenjem u odnosu na prstenje otkriveno na arheološkim nalazištima gdje je pretežito zastupljeno jednostavno prstenje, tzv. vitice, najčešće od bronce i s urezanim žljebovima kao ukrasom, a nešto manje prstenje s umetkom

⁴³⁷ I. ANZULOVIĆ, 2006., 205.

⁴³⁸ V. SOKOL, 2006., 294.

⁴³⁹ I. ANZULOVIĆ, 2006., 207-208.

⁴⁴⁰ M. KOVAČEVIĆ, 2010.,

⁴⁴¹ N. JAKŠIĆ, 1996., 165-167; I. ANZULOVIĆ, 2006., 201.

⁴⁴² I. ANZULOVIĆ, 2006., 201-202.

⁴⁴³ I. ANZULOVIĆ, 2006., 212.

od stakla ili staklene paste, dok je zlatno prstenje rjeđe zastupljeno. Kao razlog navodi mišljenje da je u izvorima opisano prstenje koje pripada bogatijem dijelu stanovništva, a arheološka nakitna građa pronalazi se na grobljima smještenim uz seoske crkve.⁴⁴⁴

Unutar povijesne građe, uz naušnice i prstenje, spominje i ogrlice koje su poznate pod imenom *filium*, *filza*, *cadenellar*, *tertiarum* i *trecadur cedenellar*. Najčešće se izrađuju od bisera koji tijekom 14. i 15. stoljeća do izričaja dolazi kao ukras na ogrlicama. U izvorima na latinskom nazivaju se *fili*, a *filza* u izvorima na talijanskom, što se tumači kao niz, žica ili nit. Na području Zadra, tijekom druge polovine 16. stoljeća javljaju se *morette* te ogrlice sastavljene od lažnih koralja. Narukvice se ne pronalaze na arheološkim lokalitetima, a u izvorima se javljaju od druge polovine 16. stoljeća, u paru. Redovito će se javljati u izvorima od 17. stoljeća, pod nazivom *manili*, *manini*.⁴⁴⁵

Među zadarskim spisima javljaju se i razni nazivi za krune, između ostalog *diademis*, odnosno dijademe. No, zbog brojnih naziva koji u izvorima nisu upotpunjeni podacima ne može se točno odrediti koji je naziv pripadao kojem obliku nakita za glavu te koja im je bila funkcija.⁴⁴⁶ Kao nakit za glavu blizak dijademama u izvorima se navode pričelci koji su metalni ukrasi u nizu pričvršćeni na tkaninu nošenu na čelu.⁴⁴⁷

Za potrebe doktorske disertacije M. Kovačević provela je opsežniju analizu o korištenju bisera i dragulja u zlatarstvu zadarskog područja te napominje kako je biserje redovitije u odnosu na dragulje. Biseri se nalaze na prstenju, ali i na niskama od bisera koje su nošene poput ogrlica, nanizane na vrpčama od svile i na konopcu. U zadarskim izvorima kao najčešći dragulji spominju se safiri, rjeđe su zastupljeni rubini, potom dijamanti i najrjeđe smaragd. Međutim, u ponekim slučajevima drago kamenje je zamjenjivala raznobojna staklena pasta. Od poludragog kamenja najčešće se susreću granat i karneol većinom kao dio prstenja. Karneol je bio idealan za rezbarenje kao što su reljefni prikazi, natpisi i pečati, a kod ukrašavanja još se spominju tirkiz te kalcedon.⁴⁴⁸ Među zalagačima, prodavateljima ili vlasnicima prstenja spominju se i zlatari, a redovito se spominju i obrtnici poput mesara, krznara itd, ali i pripadnika nižih slojeva u društvu. Zlatno prstenje koristilo se u crkvenim redovima za potvrdu prava i časti, a takav jedan spomen nalazi se u zadarskom arhivu. Između ostalog, zlatno prstenje darivalo se mladenkama prilikom zaruka kao vjenčani dar te

⁴⁴⁴ N. JAKŠIĆ, 1996., 166; I. ANZULović, 2006., 204.

⁴⁴⁵ I. ANZULović, 2006., 208-210.

⁴⁴⁶ M. KOVAČEVIĆ, 2010., 801.

⁴⁴⁷ M. KOVAČEVIĆ, 2010., 797.

⁴⁴⁸ M. KOVAČEVIĆ, 2010., 657-667.

je često ostavljano oporučno, što znači da se nasljeđivalo i koristilo kao vjenčani dar u čemu M. Kovačević vidi razlog zbog kojeg se na arheološkim lokalitetima ne nailazi baš na zlatno prstenje. U nekoliko navrata, u dokumentima se spominju s lančićima prema čemu je prstenje moglo služiti i kao privjesak obješen o pojas ili oko vrata.⁴⁴⁹

O djelovanju zlatarskih radionica, ali i izučavanju samog zanata, kako je već rečeno, saznaje se preko sačuvanog arhivskog materijala. Pritom se spominju tri tipa ugovora koja se dotiču pitanja o pristupanju učenika na izučavanje zlatarskog zanata, o prihvatu izučenih zlatara na rad te o njihovom udruživanju u društva. Među arhivskim spisima sačuvani su i dokumenti u kojima se u nekoliko primjera spominje prijenos zanata s oca na sina te s očuha na posinka, iako nešto rjeđe.⁴⁵⁰ Što se tiče naukovanja, C. Fisković za dubrovačko područje iznosi da je naukovanje trajalo od šest do petnaest godina, dok prema V. Lupisu od pet do petnaest godina.⁴⁵¹ Isprva se smatralo da je zlatarsko naukovanje u Zadru u kasnom srednjem vijeku trajalo od dvije do osam godina. Međutim, na osnovu novijih podataka, danas se smatra da se zlatarsko naukovanje u Zadru odvijalo u rasponu od jedne do dvanaeste godine, dok arhivski spisi uglavnom spominju naukovanje u trajanju od pet, osam ili devet godina. Odmah po sklapanju ugovori su se mogli poništiti, no postoji primjer u kojem je učenik pobjegao od majstora prije dovršetka ugovorenog zlatarskog nauka. Također, sačuvan je dokument u kojem otac šalje svog sina Bartula Ivana Budislavova u Veneciju da izuči zlatarski zanat.⁴⁵² U odnosu na brojnost imena učenika, u arhivskim spisima spominje se manji broj šegrtova kao izučenih majstora, odnosno pomoćnika za što postoji nekoliko pretpostavki. Među prvima je da su učenici u Zadru bili izučavani za ponešto lakši posao pa su time ovisili o majstorima, a na drugu pretpostavku ukazuje podrijetlo učenika koji dolaze s područja zadarskog zaleđa, otoka i drugih dalmatinskih gradova te Like i Bosne. Također, nakon izučavanja vraćali bi se u svoje matično mjesto i tamo nastavljali razvijati zlatarski zanat.⁴⁵³

Izučavanju zlatarskog zanata redovito su pristupali pučani i seljaci, no šegrtovanju su mogli pristupiti i plemići.⁴⁵⁴ Nakon sklapanja ugovora, glavna obveza majstora bila je podučavanje učenika zlatarskom zanatu te mu omogućiti odjeću, hranu i sve potrepštine

⁴⁴⁹ M. KOVAČEVIĆ, 2010., 820-821.

⁴⁵⁰ M. KOVAČEVIĆ, 2010., 591.

⁴⁵¹ C. FISKOVIĆ, 1949., 162; M. KOVAČEVIĆ, 2010., 594.

⁴⁵² M. KOVAČEVIĆ, 2010., 594-595.

⁴⁵³ M. KOVAČEVIĆ, 2010., 596.

⁴⁵⁴ M. KOVAČEVIĆ, 2010., 597.

ukoliko se razboli. Po završetku izučavanja majstor je učenika morao odjenuti u novu odjeću te mu darovati alat za samostalni rad. S druge strane, učenik se ugovorom obvezao na poslušnost i pomoć te da neće krasti, a u slučaju bijega da će nadoknaditi štetu koju su kao jamac preuzimali roditelji učenika, rodbina ili skrbnik.⁴⁵⁵ Putem dokumenata saznaje se da bi majstori slali svoje učenike u razna mjesta van Zadra s ciljem prodaje zlatarskih proizvoda. Prihvat učenika za šegrtovanje kod zlatara bio je osiguran ugovorom koji se, ukoliko je učenik bio mlađi od četrnaest godina, zaključivao između majstora i roditelja ili rodbine, a u rijetkim slučajevima skrbnik.⁴⁵⁶ Među arhivskim materijalom sačuvali su se ugovori o pomoćnicima, odnosno već izučenih zlatara, a koje majstori primaju na rad. Ugovori su zaključivani na kraće razdoblje, jednu ili dvije godine, dok rijetko na više godina. U arhivskoj građi spominju se pod nazivom *famuli* što označuje učenike i pomoćnike.⁴⁵⁷ Naime, zbog obilja posla i drugih stvari, zlatari u dalmatinskim gradovima udružuju se u bratovštine. U Dubrovniku se zlatari u bratovštinu udružuju na početku 14. stoljeća pod zaštitom sv. Marka, dok u slučaju Zadra C. F. Bianchi smatra da je bratovština postojala od 1176. godine, no radi se o ranom postojanju prvenstveno jer se bratovština u Zadru u izvorima ne spominje do kraja 15. stoljeća.⁴⁵⁸

Sa svojim radionicama i dućanima zlatari su bili pozicionirani na određenim mjestima u gradu, pretežito u blizini bogatijih građana te su bili nadzirani od strane vlasti. Na području Dalmacije, zlatarske ulice nalazimo u Dubrovniku, Splitu i Zadru. U prilog postojanju zlatarske ulice u Dubrovniku ide podatak iz 1386. godine u kojoj vlada zahtijeva gradnju radionica za zlatare. Prema C. Fiskoviću, ulica je bila smještena u blizini kovnice novca, sa zapadne strane Divone ili Sponze, što se uočava iz odredbe Vijeća koja nalaže širenje Divone na zapadnu stranu prilikom čega su zahvaćene zlatarske radionice i dućani. U Splitu se ulica Zlatara spominje tek krajem 15. stoljeća, ali se smatra da je funkcionirala i prije. O ubikaciji zlatarske ulice u Zadru pisali su brojni autori koji su na osnovu povijesnih izvora iznijeli svoja tumačenja.⁴⁵⁹ Među njima, I. Petricioli navodi da se zlatarska ulica nalazila u današnjoj Prodanovoj ulici, u prilog čemu ide i pronalazak zlatarskog kalupa.⁴⁶⁰ Na pitanje Ulice zlatara u Zadru osvrnuo se i N. Jakšić koji razrađuje tvrdnju C. Fiskovića te donosi mišljenje da se zlatarska ulica u Zadru nalazila uz crkvu sv. Stjepana sve do crkve sv. Petra Novog na

⁴⁵⁵ C. FISKOVIĆ, 1949., 161-162.

⁴⁵⁶ C. FISKOVIĆ, 1949., 181; M. KOVAČEVIĆ, 2010., 600.

⁴⁵⁷ M. KOVAČEVIĆ, 2010., 600.

⁴⁵⁸ M. KOVAČEVIĆ, 2010., 616.

⁴⁵⁹ C. FISKOVIĆ, 1949., 156-157.

⁴⁶⁰ I. PETRICIOLI, 1960., 141; M. KOVAČEVIĆ, 2010., 607.

glavnom trgu, a završavala je na križanju s ulicom koja je dolazila od gradskih vrata na kojoj su bila pročelja crkve sv. Marije Velike i sv. Lovre. Najraniji sačuvani podatak o postojanju zlatarske ulice u izvorima datira se u 1276. godinu.⁴⁶¹ U dokumentima ulica je označavana nazivima *ruga* i *contrata*. Prema terminima u izvorima M. Kovačević navodi da Ulica sv. Petra Novog koja se spominje zapravo čini dio Ulice zlatara, a navodi i postojanje zlatarskog ugla u blizini trga. Iz toga proistječe da je zlatarska ulica prolazila kroz Veliki trg, na stranu na koju se nadovezuju današnje Ulice don Ive Prodana i Ulica Jurja Dalmatinca što potvrđuje i zapis prolaza koji se dijelom nalazio u Ulici zlatara, a dijelom u Ulici arsenala koji se smjestio u blizini crkve Sv. Šimuna uz koju prolazi današnja ulica Ive Prodana.⁴⁶²

Od arheoloških nalaza koji dokazuju djelovanje zlatarskih radionica na području Dalmacije jesu srednjovjekovni zlatarski alati pronađeni u Zadru 1954. i 1962. godine. Riječ je o nalazima kalupa i posudice za topljenje metala izrađenih od kamena. Prvotni kalup otkriven je u danas Prodanovoj ulici, a u srednjem vijeku zlatarskoj, dok je drugi nađen kod crkve sv. Petra Starog. Oba kalupa na sebi nose motive anžuvinske heraldike. O kalupima je pisao I. Petricioli koji navodi da su se kalupi upotrebljavali za izradu aplika. Na osnovu motiva koji se javljaju u medaljonima I. Petricioli prvi kalup smješta u vrijeme vladanja Anžuvinaca što dokazuje prikazima anžuvinske heraldike na škrinji sv. Šimuna, ali i kaležu. Za drugi kalup, I. Petricioli navodi da je vremenski blizak prvom na osnovu prikaza motiva.⁴⁶³ Uokolo područja antičkog foruma pronađena su još dva ulomka kalupa od kojeg jedan s prikazom gotičkog slova M. S područja Dubrovnika također potječe jedan primjer zlatarskog kalupa, no danas izgubljenog. U Našicama je 1972. godine pronađen zlatarski kalup, u ovom slučaju metalni, koji je usporediv sa zadarskim. Na njemu se nalaze razni prikazi: u obliku polukugle, ljiljani, ptice, gotičko slovo M te na negativu životinje, u minuskuli i majuskuli javlja se slovo M, kao i u minuskuli slovo S.⁴⁶⁴

Zaključno, može se reći kako nakitna građa u povijesnim izvorima predstavlja drugačiju sliku u odnosu na arheološke nalaze iz vremena razvijenog i kasnog srednjeg vijeka. Takva situacija ogleđa se već u činjenici da su naušnice među arheološkim nalazima iznimno zastupljene, posebice trojagodne naušnice bogato ukrašene filigranom i granulacijom, ali i s tri granulirana koljenca te naroskana varijanta čiji se opisi ne nalaze u povijesnoj građi.⁴⁶⁵

⁴⁶¹ M. KOVAČEVIĆ, 2010., 607-608.

⁴⁶² M. KOVAČEVIĆ, 2010., 605-610.

⁴⁶³ I. PETRICIOLI, 1962., 132-146.

⁴⁶⁴ M. KOVAČEVIĆ, 2010., 644-646.

⁴⁶⁵ D. JELOVINA, 1976., 93-102; N. JAKŠIĆ, 1983., 52-67; I. ANZULOVIĆ, 2006., 205-206.

Jedino spomen naušnica s lančićem upućuje da bi se moglo raditi o trojagodnim naušnicama s lančićima ovješanim o alkice kakve su pronađene u ostavi iz Pridrage.⁴⁶⁶ S druge strane, u povijesnoj građi najbrojnija skupina je prstenje koje se često koristi kao založna imovina što može biti i razlogom veće brojnosti. U odnosu na nalaze s lokaliteta gdje prevladava jednostavno prstenje, tzv. vitice, od bronce, u izvorima se uglavnom radi o bogato ukrašenom prstenju s biserima te raznim kamenjem od zlata ili srebra, a jako se malo spominju vitice.⁴⁶⁷ Iako u ponešto manjem broju, na nalazištima se pronalaze i primjerci ukrašeni staklenom pastom ili kamenom, dok je zlatno prstenje rijetko zastupljeno među arheološkim nalazima.⁴⁶⁸ Ogrlice, odnosno njihovi ostaci u vidu razasutih perlica koje se pronalaze na lokalitetima u Dalmaciji većinom su od stakla ili staklene paste te jantara, dok se u povijesnoj građi spominju ogrlice načinjene od bisera te lažnih koralja.⁴⁶⁹ Nedostatak narukvica na lokalitetima razvijenog i kasnog srednjeg vijeka vidljiv je i u izvorima gdje se javlja tek od druge polovine 16. stoljeća.⁴⁷⁰ Potrebno je spomenuti kako se nakit često u obitelji nasljeđivao ili se u oporukama i popisima imovine spominje nakit osobe koja je na samrti ili je preminula čime je nakit stariji od zapisa u izvorima, a obzirom na nedostatak spomena nekih nakitnih predmeta, ne mora značiti kako se ono u određenom razdoblju nije koristilo.⁴⁷¹

⁴⁶⁶ V. SOKOL, 2006., 294; M. ILKIĆ, J.BELOŠEVIĆ, 2019., T. I/2-4.

⁴⁶⁷ R. JURIC, 1981., 60; I. ANZULOVIC, 2006., 201-204.

⁴⁶⁸ N. JAKŠIĆ, 1983/1984., 337; N. JAKŠIĆ, 1996., 147-148; H. GJURAŠIN, 1997., 171; T. BURIĆ, 2001., 318, T. XII/9; LJ. GUDELJ, 2003., 257, Kat. A/ 9; J. VUČIĆ, 2010., 149, T. 8/1; J. VUČIĆ, 2019/2020., 512, T.5/62.

⁴⁶⁹ D. JELOVINA, 1976., 110-111; I. ANZULOVIC, 2006., 208-209.

⁴⁷⁰ I. ANZULOVIC, 2006., 210.

⁴⁷¹ I. ANZULOVIC, 2006., 200-213.

6. Zaključak

Umjetničko izražavanje u vidu ukrašavanja tijela ili odjeće pojavljuje se od najranijih vremena čovjekovog postojanja. Mijenjanjem okoline i samog pogleda na svijet kroz povijest mijenjaju se i pogledi na umjetnost što se ogleda u materijalima i tehnikama izrade koji se mijenjaju i razvijaju. Međutim, nakit kao ukrasni predmet može imati i dublje značenje. Stoga, ono može predstavljati veći staleški status pojedinca u odnosu na ostale, ali može imati i magijska svojstva u zaštiti protiv uroka. Između ostalog, izradom i nošenjem nakita pojedinci ističu određeni umjetnički stil, u ovom slučaju, romanički i gotički. Arheološka istraživanja grobova u kojima je otkriven nakit s kojim je pokojnik pokopan donose saznanja o pogrebnim običajima te izgledu nošnje uključujući nakitne oblike koji su se koristili.

Nalazi nakita iz razdoblja razvijenog i kasnog srednjeg vijeka koji potječu s prostora Dalmacije pronalaze se prilikom istraživanja grobova, u ostavama i kao nalazi koji su otkriveni slučajno. Najveća koncentracija arheoloških nalaza nakita zabilježena je na području Dalmacije omeđenom rijekama Zrmanjom i Cetinom. Oblikom te načinom izrade i ukrašavanja nastaju u radionicama domaćih majstora, pod utjecajem kasnoantičkih i bizantskih uzora. Tijekom razdoblja razvijenog i kasnog srednjeg vijeka, koje se podudara s umjetničkim stilovima romanike i gotike, pojedini nakitni oblici nestaju ili nastavljaju uporabu u manjem ili većem obujmu. Isto tako, mijenjanjem kulture i stila tijekom razdoblja, dijelom zajedno s europskom modom ukrašavanja i odijevanja, razvijaju se novi nakitni oblici u visokoj tehnici filigrana i granulacije.

Među nakitnom produkcijom 14. stoljeća na području Dalmacije izdvajaju se dijademe. Ističu se bogatstvom ukrasa u filigranu i granulaciji, ali i iskucavanjem te umetcima staklene paste što ujedno svjedoči o prisutnosti osoba višeg društvenog sloja. Međutim, dio autora smatra kako se zapravo radi o ukrasu ruba gotičkih kapa, o čemu svjedoči konzola iz Splita s prikazom žene na čijoj se glavi nalazi dvoroga kapa s oglavljem od četvrtastih aplika. Motivi (vegetabilni i simbolički) prikazani na aplikama izrazitih su gotičkih odlika, a pronalaze se u svim poljima umjetnosti. S obzirom na određene sličnosti među aplikama, T. Burić ih interpretira kao proizvode zlatara koji su djelovali u vrijeme vladavine Anžuvina na području Splita, ali moguće i drugdje na što bi upućivali nalazi kalupa u Zadru.

Nadalje, karičice koje su često zastupljene na srednjovjekovnim dalmatinskim nalazištima od poganskog horizonta nastavljaju s uporabom pa sve do u novi vijek. Osim kao naušnice, obične karičice mogle su se prenamijeniti te tako nositi kao prstenje ili ogrlica. Također, uporaba naušnica od bronce s koljencima od namotane filigranske žice iz ranog srednjeg

vijeka nastavlja se tijekom razvijenog i kasnog srednjeg vijeka. Međutim, u raskošnijim primjercima od srebra i s pozlatom te s razvojem koljenaca od granuliranih zrna i njihovom naroskanom varijantom. Na temelju rezultata novijih istraživanja, kao što je stratigrafija groblja oko crkve sv. Spasa, autori naušnice s tri granulirana koljenca i naroskane naušnice svrstavaju unutar okvira 12. do 15. stoljeća, s težištem u 13. i 14. stoljeću. Što se tiče rasprostranjenosti, nalazi naušnica s tri granulirana koljenca češći su na nalazištima sjeverne Dalmacije, što uključuje područje Zadarske i Šibensko-kninske županije, dok su nalazi naroskanih naušnica zastupljeni s daleko manjim brojem nalaza na nalazištima zadarskog zaleđa, ali i na području Knina te na Cetini kod crkve sv. Spasa. Pored navedenih naušnica pojavljuju se naušnice s tri bogato ukrašene jagode u filigranu i granulaciji kao luksuzan zlatarski proizvod kasnog srednjeg vijeka. Bogato ukrašene trojagodne naušnice široko su zastupljene na nalazištima s područja Dalmacije, ali i izvan, na području Bosne i Hrvatske što potvrđuje kako su trojagodne naušnice bile iznimno tražen i popularan nakit. U Dalmaciji, najviše su rasprostranjene na njenom sjevernom dijelu, ali i na dijelu srednje Dalmacije, posebice uz crkvu sv. Spasa na Cetini gdje je otkriven veći broj trojagodnih naušnica. Također, pretežito se pronalaze na grobljima smještenih uz crkve u zaleđu dalmatinskih gradova, dok je malo zastupljenih primjeraka unutar gradova, kao i na otocima. Trojagodne naušnice na osnovu nalaza novca u grobovima te u ostavama u kojima se one također nalaze, kao i prikaza na kamenoj plastici datiraju se u rasponu od 13. do 15. stoljeća. Također, na temelju arhivske građe koja spominje imena dalmatinskih majstora trojagodne naušnice smatraju se proizvodom dalmatinskih zlatara koji su djelovali u dalmatinskim gradovima Zadru, Splitu i Dubrovniku nakon čega bi se distribuirale dalje u zaleđe, Bosnu i Hrvatsku s mogućnošću djelovanja radionica u zaleđu. Među trojagodnim naušnicama, s daleko manjim brojem primjeraka, ističu se nalazi trojagodnih naušnica sa središnjom kruškolikom jagodom, također ukrašene raznovrsnim motivima u filigranu i granulaciji. Vremenski su opredijeljene od 12. do 15. stoljeća, a pretežito su rasprostranjene na području rijeke Krke, Knina i gornjeg toka rijeke Cetine.

Na području Dalmacije, doduše u manjem broju, pronađeni su i nalazi ogrlica, odnosno perlica koje se na osnovu pronalaska s trojagodnim naušnicama u nekoliko slučajeva te novcima mogu okvirno svrstati od 12. do 15. stoljeća.

Na arheološkim lokalitetima u Dalmaciji bilježi se nedostatak jednog nakitnog predmeta, u ovom slučaju, riječ je o narukvicama čija je namjena ukrašavanje ruku (zapešća) žena koje su do sada pronađene samo na sjeveru Hrvatske.

U razdoblju razvijenog i kasnog srednjeg vijeka u većem broju zastupljeni su i nalazi jednostavnog prstenja, tzv. vitica, najčešće ukrašenih urezanim žljebovima te prstenja s raznovrsnim ukrasima. Od prstenja s ukrasom pojavljuju se primjerci s pločicom te urezanim ukrasom na njoj, među kojima i prstenje u funkciji pečata. Javlja se i prstenje sa prilemljenom kalotom i s prednjim ojačanjem za smještaj umetka od stakla ili staklene paste ukrašeni granulacijom i filigranom, ali i kvačicama te nazubljenjem s namjenom pridržavanja umetka. Primjerci zlatnog prstenja predstavljaju rijetkost. Smještaju se u 14. i 15. stoljeće te predstavljaju kvalitetan zlatarski proizvod, a nađeni su u grobovima domaćih odličnika te ukazuju na staleško izdvajanje među stanovništvom. Nadalje, pojavljuje se prstenje s ukrasima vitica te s uzdignutim vegetabilnim ornamentom i kvačicama asocirajući na lišće gotičkog karaktera. Unutar kasnosrednjovjekovnog horizonta zastupljeno je srebrno prstenje s motivom pesanice simbolizirajući zaručnički zavjet što možemo povezati s povijesnim izvorima u kojima srebrno prstenje krajem 13. stoljeća učestalo preuzima namjenu vjenčanja.

S druge strane, ponešto drugačiju sliku pruža zapis nakita u povijesnim izvorima u odnosu na arheološke nalaze nakita. Od nakita se spominju naušnice, prstenje, ogrlice te narukvice. Obzirom da se spominje više naziva kod nakita za glavu, iako bez većih podataka o namjeni ili oblicima, među njima se spominje naziv *diademis* za koji je moguće da se radi o dijademama. Na osnovu dostupnih izvora vidljivo je kako nakitni oblici nisu jednako zastupljeni poput naušnica koje su skromne po pitanju opisa u razdoblju od 13. do 15. stoljeća, a vrlo su raširene na području Dalmacije. Prstenje je često zastupljeno unutar arhivske građe, dok se vitice rijetko spominju. Većinom izrađeno od zlata, srebra i pozlaćenog srebra s ukrasima poput raznih dragulja i kamena. Ujedno, u izvorima je zabilježeno i pečatno prstenje s metalnom pločicom na kojima se nalaze prikazi grbova obitelji. Ogrlice su bile načinjene od bisera, a kasnije od lažnih koralja, dok o narukvicama nema nikakvih podataka u vremenu od 12. do 15. stoljeća. Iz navedenog se zaključuje kako su arheološki nalazi zastupljeni na nalazištima u Dalmaciji većinom odraz kulture i mode ukrašavanja stanovništva koji su se pokapali na grobljima uz crkve. Nakit zabilježen unutar povijesne građe, po svemu sudeći, pripada bogatijem dijelu stanovništva čiji se vrijedan nakit nasljeđivao i pritom ostavljao u oporukama.

Arhivski spisi bitan su element u razumijevanju i proučavanju zlatarstva kao obrta; od načina djelovanja radionica do naukovanja šegrta koji potom postaju pomoćnici, odnosno izučeni majstori u izradi zlatarskih proizvoda. Uz izvore koji spominju pojedine majstore koji su djelovali u dalmatinskim gradovima (domaće i strane) ističu se spisi koji opisuju postojanje zlatarske ulice u gradovima Zadru, Splitu i Dubrovniku, mjestu gdje se u srednjem vijeku

odvijala zlatarska djelatnost, odnosno radionice i dućani majstora, a smještene su u određenim dijelovima grada gdje je veća koncentracija imućnijih obitelji. Isto tako, važan arheološki dokaz u proučavanju srednjovjekovnog zlatarskog obrta predstavljaju sačuvani kalupi otkriveni u Zadru, kao izravni pokazatelji zlatarske aktivnosti.

Nakit otkriven prilikom istraživanja ilustrira izgled nošnje stanovnika ovih krajeva, kao i vrijeme pojave i uporabe u skladu s umjetničkim stilovima. Takvu tvrdnju najbolje opisuje već spominjana konzola sa splitske katedrale s prikazom trojagodnih naušnica i gotičke kape na obrubu ukrašenom dijademom koja prikazuje novu modu ukrašavanja i odijevanja za vrijeme vladavine Anžuvina i procvata zlatarske produkcije tijekom druge polovine 14. stoljeća.

Sažetak

Nakit razvijenog i kasnog srednjeg vijeka u Dalmaciji

Radom je obuhvaćeno područje Dalmacije s većom koncentracijom nakitnih nalaza na prostoru omeđeno rijekama Zrmanjom i Cetinom. Nakitna produkcija razvijenog i kasnog srednjeg vijeka (12. – 15. stoljeće) nastaje na osnovama kasnoantičkog i bizantskog umjetničkog kruga, međutim načinom izrade i ukrasa u radionicama domaćih majstora.

Među repertoarom nakita koji se obrađuje u radu ubrajaju se dijademe, naušnice, ogrlice, narukvice i prstenje. Kao bogat i luksuzan nakit kasnog srednjeg vijeka ističu se dijademe sastavljene od metalnih pločica (aplika) u funkciji ukrasnih vrpca na glavi ili ukrasa obruba gotičkih kapa. Ukrašene su filigranom i granulacijom uglavnom od brončanog ili bakrenog lima, a manje od srebra i s pozlatom. Pritom, karičice nastavljaju s uporabom iz prethodnih razdoblja, dok se kao novi oblici naušnica izrađenih u tehnici filigrana i granulacije, uglavnom od srebra i s pozlatom, pojavljuju naušnice s tri granulirana koljenca, naroskane naušnice, trojagodne naušnice i sa središnjom kruškolikom jagodom. Na području Dalmacije brojnošću se izdvajaju trojagodne naušnice kao luksuzan zlatarski produkt dalmatinskih majstora, o čemu svjedoči arhivska građa. U nakitnu produkciju svrstavaju se ogrlice uglavnom pronađene u vidu razasutih perli na čiju namjenu upućuje smještaj unutar grobova te narukvice. Od prstenja prevladava jednostavno brončano prstenje, tzv. vitice, često ukrašene urezanim žljebovima, ali i prstenje s raznovrsnim ukrasima načinjeno lijevanjem, lemljenjem, urezivanjem, filigranom i granulacijom te staklenim ili kamenim umetkom. Na osnovu ukrasa dijeli se na prstenje s ukrašenom pločicom, prstenje sa staklenim ili kamenim umetkom i plastičnim ukrasom. Od materijala prevladava brončano, srebrno prstenje i s pozlatom, dok su nalazi zlatnog prstenja rijetkost, a kao kvalitetan zlatarski proizvod izdvaja se zlatno prstenje sa Sv. Spasa nađeno pod stećcima. Sliku nakitne produkcije otkrivene arheološkim istraživanjima nadopunjuje i potvrđuje zabilješka nakita u povijesnoj građi.

Ključne riječi: dijademe, nakit, naroskane naušnice, naušnice sa središnjom kruškolikom jagodom, naušnice s tri koljenca, ogrlice, prstenje, trojagodne naušnice.

Summary

Jewelry of the High and Late Middle Ages in Dalmatia

The work covers the area of Dalmatia with a great concentration of jewelry finds in the area bounded by the rivers Zrmanja and Cetina. Jewelry production of the High and Late Middle Ages (12th - 15th century) is created on the basis of Late Antique and Byzantine art circles, but by the way of making and decorating in the workshops of local masters.

Among the repertoire of jewelry processed in the work includes diadems, earrings, necklaces bracelets and rings. As rich and luxurious jewelry of the Late Middle Ages stand out diadems composed of metal plates (appliques) in the function of decorative ribbons on the head or decoration of the edges of Gothic hats. They are decorated with filigree and granulation, mostly made of bronze and copper plate and less of silver and gilded. Circlets continue to be used from previous periods, while new forms of filigree and granular earrings mostly made of silver with gilded are loop and knot type earrings, plaited earrings, three bead earrings and with a central pear-shaped bead. In Dalmatia three bead earrings in filigree and granulation stand out as a luxury jewelry product of Dalmatian craftsmen, which is learned from the available archival material. Jewelry also includes necklaces mostly found in the form of scattered beads, the purpose of which is indicated by the placement inside the graves and bracelets. From the rings, predominates simple bronze rings called ringlet often decorated with grooves, but also rings with various ornaments made by casting, soldering, engraving, filigree, granulation and glass or stone insert. On the basis of various decorations rings are divided into ring with decorated plate, rings with a glass or stone insert and rings with a plastic decorations. The material is dominated by bronze, silver rings and with gilding, while the findings of gold rings are rare, and as a luxury jewelry product stand out gold rings from the church of St. Salvation found under the tombstones. The image of the jewelry production discovered mostly by archaeological excavations is supplemented and confirmed by records of jewelry in the historical material.

Key words: diadems, jewelry, loop and knot type earrings, earrings with a central pear-shaped bead, plaited earrings, necklaces, rings, three bead earrings

Literatura

ANDRIJANIĆ LJ., 2008. – Ivanovci u hrvatskim zemljama u srednjem vijeku, *Povijesni zbornik; godišnjak za kulturu i povijesno naslijeđe* 3, Osijek, 241-255.

ANZULOVIĆ I., 2006. – Nakit na zadarskom području u povijesnim izvorima od 13. do konca 16. stoljeća, *Radovi Zavoda povijesnih znanosti HAZU*, Zadar, sv. 48, 199-214.

BALJ L., STANKOVIĆ – PEŠTERAC T., 2013. – „Nakit – skriveno značenje“, katalog izložbe, muzej Vojvodine.

BELOŠEVIĆ J., 1988/1989. – Prethodni izvještaj o rezultatima istraživanja lokaliteta Crkvina u selu Galovac kod Zadra, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio povijesnih znanosti* 28 (15), Zadar, 71-82.

BELOŠEVIĆ J., 1989/1990. – Osvrt na rezultate istraživanja lokaliteta Crkvina u selu Galovac kod Zadra u 1989. godini, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio povijesnih znanosti* 29 (16), Zadar, 231-239.

BELOŠEVIĆ J., 1991. – O rezultatima istraživanja lokaliteta „Crkvina“ u selu Galovac kod Zadra u 1990. godini, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio povijesnih znanosti* 30 (17), Zadar, 79-91.

BELOŠEVIĆ J., 1991/1992. – Ishodi pete, završne kampanje istraživanja lokaliteta Crkvina u selu Galovcu kod Zadra, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio povijesnih znanosti* 31 (18), Zadar, 121-142.

BELOŠEVIĆ J., 1996/1997. – Osvrt na konačne ishode istraživanja položaja Crkvine u selu Galovcu kod Zadra, *Diadora* 18-19, Zadar, 301-350.

BEŠLAGIĆ Š., BASLER Đ., 1964. – *Grborezi: srednjovjekovna nekropola*, Zavod za zaštitu spomenika kulture, Sarajevo.

BOJČIĆ Z., RADIĆ M., 2004. – *Srednjovjekovni grad Ružica*, Muzej Slavonije, Osijek.

BOŽEK S., 1995. – Srednjovjekovno groblje kod crkvice sv. Jurja u Tučepima, *Makarsko primorje* 2, Makarska, 45-77.

BRKOVIĆ M., 2009. – Isprave o zadarskom miru 1358. godine, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU*, Zadar, sv. 51, 69-107.

BURIĆ T., 1986. – Šopot kod Benkovca, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva* 1 (18), Zagreb, 30-31.

BURIĆ T., 1995. – Tragom jedne splitske zlatarske radionice 14. stoljeća, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 35, Split, 419-427.

- BURIĆ T., 2001. – Putalj u srednjem vijeku, u: BURIĆ T., ČAČE S., FADIĆ I. - *Sv. Juraj od Putalja*, Muzej Hrvatskih Arheoloških Spomenika, Split, 151-262.
- DELONGA V., BURIĆ T., 1987. – Crkvina – Šopot kod Benkovca (Istraživanje i konzervacija), *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva* 1(19), Zagreb, 36-38.
- DELONGA V., 2000. – Arheološka istraživanja u Kučićima, *Starohrvatska prosvjeta* III/27, Split, 67-81.
- DOMANČIĆ D., 1960. – Srednji vijek, umjetni obrt u: *Kulturni spomenici otoka Brača, Brački zbornik* 4, Brač, 151-153.
- TICA, M., 2017. - *Enciklopedija znanja o nakitu*, katalog izložbe, knjižnica Medveščak, Zagreb.
- FISKOVIĆ C., 1949. – Dubrovački zlatari od XIII. do XVII. stoljeća, *Starohrvatska prosvjeta* III/1, Zagreb, 143-249.
- GALIOT S., 2013. – Petrijevci – Čerina, *Hrvatski arheološki godišnjak* 10/2013, Zagreb, 45-47.
- GALIOT S., 2017. – *Izveštaj o arheološkim istraživanjima na srednjovjekovnom groblju u središtu Dicma*, Delmat Galiot d. o. o, Split.
- GHICA V., MILOŠEVIĆ A., DŽINO D., 2015. – Arheološki projekt *Varvaria/Breberium/Bribir* u 2014. godini, *Starohrvatska prosvjeta* III/42, Split, 8-44.
- GJURAŠIN H., 1997. – Kasnosrednjovjekovno groblje u Strožancu uz crkvu Gospe od Site, *Starohrvatska prosvjeta* III/24, Split, 163-176.
- GJURAŠIN H., 2005. – Zaštitna arheološka istraživanja u selu Koprivno sjeveroistočno od Klisa, *Starohrvatska prosvjeta* III/32, Split, 163-193.
- GJURAŠIN H., 2010. – Dugopolje – Vučipolje – Crkvine, kasnosrednjovjekovno groblje (istraživanja 2004./2005. godine), *Starohrvatska prosvjeta* III/37, Split, 111-133.
- GUDELJ LJ., 2000. – Proložac Donji - Izvešće o istraživanjima lokaliteta kod crkve sv. Mihovila u Postranju, *Starohrvatska prosvjeta* III/27, Split, 129-146.
- GUDELJ LJ., 2003. – Zavojane, prilog arheološkoj karti Zabiokovlja, *Starohrvatska prosvjeta* III/30, Split, 247-260.
- GUDELJ LJ., 2005. – Ruševine crkve sv. Ivana u Uzdolju kod Knina, *Starohrvatska prosvjeta* III/32, Split, 53-75.
- GUNJAČA S., 1954. – Starohrvatska crkva i groblje na Lopuškoj glavici u Biskupiji kod Knina, *Starohrvatska prosvjeta* III/3, Zagreb, 7-29.
- GUNJAČA S., 1954/1955. – Postojanje jednog centra za izrađivanje starohrvatskog nakita, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, sv. LVI-LIX, Split, 231-237.

- GUNJAČA S., 1955. – Starohrvatska crkva i kasnosrednjovjekovno groblje u Brnazima kod Sinja, *Starohrvatska prosvjeta* III/4, Zagreb, 85-134.
- GUNJAČA S., 1956. – Oko revizije iskopina u Biskupiji, *Starohrvatska prosvjeta* III/5, Zagreb, 21-32.
- GUNJAČA S., 1956a. – Rad muzeja hrvatskih starina u 1953. godini, *Starohrvatska prosvjeta* III/5, Zagreb, 201-215.
- GUNJAČA S., JELOVINA D., 1976. – *Starohrvatska baština*, Zagreb.
- GUNJAČA S., 1960. – Tiniensia archaeologica – historica – topographica II – Plavno, *Starohrvatska prosvjeta* III/7, Zagreb, 7-142.
- GUNJAČA S., 1960a. – Trogodišnji rad muzeja hrvatskih arheoloških spomenika (1955., 1956. i 1957. godine), *Starohrvatska prosvjeta* III/7, Zagreb, 267-281.
- GUSAR K., VUJEVIĆ D., 2013. – Grob 75 s lokaliteta Pakoštane – Crkvina, *Archaeologia Adratica* 7, Zadar, 271-300.
- ILKIĆ M., BELOŠEVIĆ J., 2019. – *Ostava kasnosrednjovjekovnoga novca i nakita iz Pridrage*, Arheološki muzej, Zadar.
- JAKŠIĆ N., 1978. – Pokušaj određenja horizontalne stratigrafije starohrvatskih nekropola, u: *Novija i neobjavljena istraživanja u Dalmaciji*, Izdanja hrvatskog arheološkog društva, Split, 91-94.
- JAKŠIĆ N., 1983. – Naušnice s tri jagode u muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 23 (1), Split, 49-74.
- JAKŠIĆ N., 1983/1984. – Nakit 14. stoljeća u Hrvatskoj i Bosni, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio društvenih znanosti* 23 (10), Zadar, 333-342.
- JAKŠIĆ N., 1990. – Crkve na Begovači i problem starohrvatskih nekropola, *Diadora* 11, Zadar, 407-433.
- JAKŠIĆ N., 1996. – Kasnosrednjovjekovno groblje kod crkve sv. Spasa u Vrh Rici, *Starohrvatska prosvjeta* III/ 23, Split, 139-172.
- JAKŠIĆ N., 1998. – Materijalni odrazi Kolomanove vojne u Sjevernoj Dalmaciji, *Povijesni prilozi* 17, Zagreb, 269-286.
- JELOVINA D., 1960. – Kasnosrednjovjekovna nekropola Greblje u selu Maljkovu, *Starohrvatska prosvjeta* III/7, Zagreb, 225-266.
- JELOVINA D., 1963. – Statistički tipološko – topografski pregled starohrvatskih naušnica na području SR Hrvatske, *Starohrvatska prosvjeta* III/8-9, Zagreb, 101-119.
- JELOVINA D., 1968. – Tri starohrvatske nekropole na Bribiru, *Starohrvatska prosvjeta* III/10, Split, 243-246.

- JELOVINA D., 1976. – *Starohrvatske nekropole: na području između rijeka Zrmanje i Cetine*, Čakavski sabor, Split.
- JELOVINA D., VRŠALOVIĆ D., 1981. – Srednjovjekovno groblje na „Begovači“ u selu Biljanima Donjim kod Zadra, *Starohrvatska prosvjeta* III/11, Split, 55-136.
- JELOVINA D., 1982. – Starohrvatsko groblje na Mastirinama u selu Kašiću kod Zadra, *Starohrvatska prosvjeta* III/12, Split, 35-66.
- JELOVINA D., 1984. – In memoriam akademiku Stjepanu Gunjači, *Starohrvatska prosvjeta* III/14, Split, 9-13.
- JELOVINA D., 1986. – Djelatnost Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u 1985. i 1986. godini, *Starohrvatska prosvjeta* III/16, Split, 237-246.
- JELOVINA D., 1989. – Starohrvatska nekropola na brdu Spasu kod Knina, *Starohrvatska prosvjeta* III/19, Split, 121-241.
- JURČEVIĆ A., 2008. – Groblje na Crkvini u Gornjim Koljanima – istraživanja godine 2007., *Starohrvatska prosvjeta* III/35, Split, 135-150.
- JURIĆ R., 1981. – Nakit u srednjem vijeku, u: *Nakit na tlu sjeverne Dalmacije od prapovijesti do danas*, Zadar, 51-68.
- JURIĆ R., 1988. – Srednjovjekovni nakit na benkovačkom području, u: *Benkovački kraj kroz vjekove*, Zbornik 2, Benkovac, 85-107.
- JURIĆ R., 1992. – Srednjovjekovni nakit u Kaštelima, u: *Znanstveni skup Kaštel Sućurac od prapovijesti do XX. stoljeća*, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split, 136-147.
- JURIĆ R., 1992a. – O srednjovjekovnom nakitu kod crkve sv. Nikole u Solinu, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 85, Split, 167-176.
- JURIĆ R., 2002. – Novija istraživanja srednjovjekovnih groblja na zadarskom području, *Histria Antiqua* 8, Pula, 295-312.
- JURIĆ R., 2003. – Crkva sv. Petra u Starigradu – Paklenici, *Senjski zbornik* 30, Senj, 649-658.
- JURIĆ R., BATOVIĆ Š., 2003. – Istraživanje Staroga grada u Pagu u godini 2002. i 2003., *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva* 3 (35), Zagreb, 122-129.
- JURIĆ R., 2004. – Fra Lujo Marun u Podgrađu (Aseriji), *ASSERIA* 2, Zadar, 149-161.
- JURIĆ R., 2005. – Petrina – sv. Petar, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 1/2004., Zagreb, 199-200.
- JURIĆ R., 2006. – Radovin – sv. Petar, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 2/2005., Zagreb, 314-315.

- JURIĆ R., BATOVIĆ Š., 2008. – Istraživanja u Starom gradu u Pagu, *Diadora* 22, Zadar, 269-280.
- JURIĆ R., 2014. – Kasnosrednjovjekovni grob 195 iz sklopa katedrale sv. Jakova u Udbini, *Senjski zbornik* 41, Senj, 117-130.
- JURIĆ R., 2015. – *Zlato i srebro srednjega vijeka u Arheološkom muzeju u Zadru*, Arheološki muzej, Zadar.
- KARAMAN LJ., 1940. – *Iskopine društva Bihać u Mravincima i starohrvatska groblja*, Rad jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Knj. 268, Zagreb.
- KARAMAN LJ., 1956. – Dva hronološka pitanja starohrvatske arheologije, *Starohrvatska prosvjeta* III/4, Zagreb, 129-134.
- KLAIĆ N., 1976. – *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*, Zagreb.
- KOLEGA M., 2002. – Nin – sv. Asel, *Obavijesti hrvatskog arheološkog društva* 34 (2), Zagreb, 73-78.
- KOVAČEVIĆ M., 2010. – *Umjetnička obrada plemenitih metala u 14. stoljeću u Zadru*, doktorska disertacija, Zadar.
- KOVAČIĆ V., 1994. – Gata u srednjem vijeku, u: *Gata – crkva Justinijanova doba*, Split.
- KRNČEVIĆ Ž., 1994. – Novi srednjovjekovni nalazi iz Šematorija na Danilu, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 86, Split, 275-286.
- KRNČEVIĆ Ž., 1995. – Sv. Lovre – Donje polje, sustavna arheološka istraživanja, *Obavijesti hrvatskog arheološkog društva* 3 (27), Zagreb, 52-55.
- KRNČEVIĆ Ž., 1998. – Srednjovjekovna arheološka nalazišta na šibenskom području, u: Područje šibenske županije od pretpovijesti do srednjega vijeka, *Izdanja hrvatskog arheološkog društva*, Zagreb.
- KRNČEVIĆ Ž., 2013. – Srednji vijek, u: *Arheološki vodič po Danilu*, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split, 103-125.
- MARIĆ M., 2009. – Prilog poznavanju i datiranju trojagodnih naušnica s osvrtom na područje Livanjskog polja, *Starohrvatska prosvjeta* III/36, Split, 195-216.
- MARUN L., 1900. – Popis naušnica Prvog muzeja hrvatskih spomenika u Kninu, *Starohrvatska prosvjeta* V/3-4, Knin, 131-136.
- MARUN L., 1901. – Popis naušnica Prvog muzeja hrvatskih spomenika u Kninu, *Starohrvatska prosvjeta* VI/1-2, Knin, 26-34.
- MARUN L., 1903. – Popis naušnica Prvog muzeja hrvatskih spomenika u Kninu, *Starohrvatska prosvjeta* VII/1, Knin, 43-51.

- MARUN L., 1903b. – Popis naušnica Prvog muzeja hrvatskih spomenika u Kninu, *Starohrvatska prosvjeta* VII/2, Knin, 95-97.
- MILOŠEVIĆ A., 1981. – Borinovac, Trilj – Kasnosrednjovjekovna nekropola sa stećcima, *Arheološki pregled* 22, Beograd, 166-167.
- MILOŠEVIĆ A., 1981a. – *Arheološki spomenici gornjeg i donjeg toka rijeke Cetine*, Zbornik cetinske krajine, Knjiga 2, Sinj.
- MILOŠEVIĆ A., 1982. – Kasnosrednjovjekovna nekropola sa stećcima pod Borinovcem u Trilju, *Starohrvatska prosvjeta* III/12, Split, 185-199.
- MILOŠEVIĆ A., 1991. – *Stećci i Vlasi: stećci i vlaške migracije 14. i 15. stoljeća u Dalmaciji i jugozapadnoj Bosni*, Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture, Split.
- MILOŠEVIĆ A., 1998. – *Arheološka topografija Cetine*, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split.
- MILOŠEVIĆ A., 2005. – *Arheološki izvori za srednjovjekovnu povijest Cetine*, Doktorska disertacija, Zadar.
- MILOŠEVIĆ A., GAŠPARAC GUNJAČA V., 2007. – Dva nova zanimljiva srednjovjekovna grobna nalaza iz okolice Sinja, *Prilozi Instituta za Arheologiju u Zagrebu* 24, Zagreb, 443-452.
- MILOŠEVIĆ A., 2011. – Srednjovjekovna groblja na položaju Opletje u Bunini podno Koteza kod Vrgorca, u: *Arheološka istraživanja na trasi autoceste u Zabiokovlju i Plini*, Gradski muzej Makarska, Makarska, 205-224.
- OREB F., ZEKAN M., 1978-1979. – Zaštitno iskopavanje srednjovjekovne nekropole oko crkve sv. Petra u Muću Gornjem, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 4-5, Zagreb, 215-225.
- OREB F., 1983. – Srednjovjekovno groblje oko crkve sv. Jurja od Raduna kod Kaštel – Starog, *Starohrvatska prosvjeta* III/13, Split, 185-201.
- OREB F., 2010. – Arheološka istraživanja na Narodnom trgu u Splitu godine 1978., *Kulturna baština* 36, Split, 151-174.
- PETRICIOLI I., 1960. – Prilozi izučavanju srednjovjekovnog zlatarstva u Zadru, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio historije, arheologije i historije umjetnosti* 2 (1), Zadar, 132-146.
- PETRINEC M., 1996. – Kasnosrednjovjekovno groblje kod crkve sv. Spasa u Vrh Rici, *Starohrvatska prosvjeta* III/23, Split, 7-138.
- PETRINEC M., 2000. – Izvještaj o arheološkim iskopavanjima crkve sv. Petra na Kuli Atlagića, *Starohrvatska prosvjeta* III/27, Split, 219-226.

- PETRINEC M., 2005. – Dva starohrvatska groblja u Biskupiji kod Knina, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 98 (1), Split, 171-212.
- PETRINEC M., 2007. – Cecela, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 3/2006., Zagreb, 369-370.
- PETRINEC M., 2009. – Groblje na Crkvini u Biskupiji – rezultati revizijskih istraživanja Stjepana Gunjače, *Starohrvatska prosvjeta* III/36, Split, 163-197.
- PETRINEC M., 2009a. – *Groblja od 8. do 11. stoljeća na području ranosrednjovjekovne hrvatske države*, Split.
- PETRINEC M., JURČEVIĆ A., 2015. – Crkvina – Biskupija: Insights into Chronology of the Site from Late 8th to 15th Century, u: *Swords, Crowns, Censers and Books; Francia Media – Cradles of European Culture*, Rijeka, 327-373.
- PETRINEC M., 2019. – Nakit i metalni dijelovi odjeće na području istočne obale Jadrana u srednjovjekovnom razdoblju (6. do 15. stoljeća) u: *Zbornik predavanja održanih tijekom Branimirove godine u Arheološkom muzeju u Zagrebu*, Zagreb, 59-71.
- PITEŠA A., 2005. – Istraživanja srednjovjekovnih lokaliteta kod crkve sv. Nikole u Dolu i sv. Marije u Poselju (Velom Selu) na otoku Visu, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 98, Split, 215-241.
- PITEŠA A., 2009. – *Katalog nalaza iz vremena seobe naroda, srednjeg i novog vijeka u Arheološkom muzeju Split*, Split.
- PITEŠA A., 2014. – *Zlato i srebro srednjega vijeka u Arheološkom muzeju u Splitu*, Katalog, Split.
- RAUKAR T., PETRICIOLI I., ŠVELEC F., PERIČIĆ Š., 1987. – *Zadar pod mletačkom upravom (1409. -1797.)*, Prošlost Zadra – knjiga III, Zadar.
- RAUKAR T., 1997. – *Hrvatsko srednjovjekovlje*, Zagreb.
- RUSALIĆ D., 2017. – *Tradicionalne tehnike izrade nakita kao deo nematerijalnog nasleđa Srbije*, doktorska disertacija, Beograd.
- SOKOL V., 2006. – *Hrvatska srednjovjekovna arheološka baština od Jadrana do Save*, Zagreb.
- ŠIŠIĆ F., 2004. – *Povijest Hrvata; Pregled povijesti hrvatskoga naroda 600. – 1526.*, prvi dio, Marjan tisak d.o.o., Split.
- UGLEŠIĆ A., GUSAR K., 2014. – Rezultati dosadašnjih arheoloških istraživanja Crkvine u Pakoštanima (2006. – 2012.), *Glagoljica i glagoljaštvo u biogradskom kraju*, Zadar, 221-2234.
- VINSKI Z., 1949. – Starohrvatske naušnice u Arheološkom muzeju u Zagrebu, *Starohrvatska prosvjeta* III/1, Zagreb, 22-37.

- VUČIĆ J., 2010. – Arheološka istraživanja kod crkve sv. Jure u Kruševu, *Diadora* 24, Zadar, 99-160.
- VUČIĆ J., 2019/2020. – Rezultati arheološkog istraživanja crkve sv. Kuzme i Damjana u Polači, *Diadora* 33/34, Zadar, 465-517.
- ZEKAN M., 1986. – Otres – Lukačuša, *Arheološki pregled* 26, Ljubljana, 161-163.
- ZEKAN M., 1996. – Pet srednjovjekovnih nekropola Bribira, u: *Bribir u srednjem vijeku*, Split.
- ZEKAN M., 1997. – Gradac kod Drniša – Crkva Porođenja Marijina, *Obavijesti hrvatskog arheološkog društva* 3 (29), Zagreb, 94-97.
- ZEKAN M., 2000. – Kratki prikaz rezultata arheološkog istraživanja crkve Porođenja Marijina u Gradcu kod Drniša i groblja uza nju, *Starohrvatska prosvjeta* III/27, Split, 273-283.
- ZEKAN M., 2000. – Pregled istraživanja lokaliteta Otres – Lukačuša, *Starohrvatska prosvjeta* III/27, Split, 261-271.
- ZEKAN M., 2007. – Fra Lujo Marun (1857. – 1939.); utemeljitelj, misionar i vizionar Hrvatske arheologije, *Starohrvatska prosvjeta* III/34, Split, 9-56.
- ZMAJIĆ B., 1996. – *Heraldika, sfragistrika, genealogija, veksikologija, rječnik heraldičkog nazivlja*, Golden marketing, Zagreb.
- ZORIĆ M., 1994. – *Ivinj – Crkva sv. Martina – rezultati arheoloških istraživanja*, Zavod za zaštitu spomenika kulture, Šibenik, Katalog izložbe.
- (Ur.) UGLEŠIĆ A., FADIĆ I., 2013. – Galovac – Crkvina (sv. Bartolomej), u: *50 godina Odjela za arheologiju Sveučilišta u Zadru*, Zadar, 40-41.
- (Ur.) UGLEŠIĆ A., FADIĆ I., 2013. – Medviđa – sv. Ivan, u: *50 godina Odjela za arheologiju Sveučilišta u Zadru*, Zadar, 48-49.